

Elif Burcu ÖZKAN*

Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü

Abstract: The cult of Kybele, which featured prominently in Central and Western Anatolia as well as in the Mediterranean area, and particularly in Greece and Rome, has a long history. The aim of this essay is to highlight this important cult by looking into archaeological, epigraphic and literary Greek and Roman sources.

Keywords: Kybele; Anatolia; Greek and Roman world; literary sources.

“Kadın” dan “Ana Tanrıça”ya

Evreni anlamlandırmaya ve manevi güce duyulan ihtiyaç sonucunda tanrı ve tanrıça kavramlarının geliştiği ve yaratıcı güce olan inancın başladığı Paleolitik Çağ’da,¹ “kadın” doğurganlığın ve cinsiyetin bilincine varılmasıyla birlikte bereket kavramıyla özdeşleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin Üst Paleolitik Çağ’a tarihlendirilen² ve “Paleolitik Venus’lar” adını taşıyan kadın heykellerindeki abartılı cinsel organ ve göğüs tasvirlerinin, diğer benzer tasvirlerdeki gibi soyun devamı için yapılan büyüsel bir anlam taşıyarak doğurganlığı ve bereketi sembolize ettiği düşünülmüştür.³ Böylece en basit formunu taklidin (*mimesis*) oluşturduğu büyü ile tasvirlerle yüklenen anlamların gerçek hayattaki durumların gidişatına yön verebileceği inancı ortaya çıkmıştır. Örneğin, rahat doğum yapan kadın tasvirinin gerçek bir doğumu kolaylaştırmaya veya ekinlerin bereketini arttırmaya; kadının verimli bir av resminde yer almasının ise gerçek bir avın başarılı geçmesine katkı sağlayacağına inanılmıştır.⁴ Besinin üretilmeye başlandığı ve ilk yerleşik toplumların kurulduğu Neolitik Çağ’da toprağı işlemenin ve ondan ürün almanın kadının görevleri arasında sayılmasıyla birlikte kadının toplumda güç sahibi olmaya başladığı da düşünülmektedir. Böylece kadının topluma egemen olarak bereket ve din unsurlarını kendisinde toplamasıyla ana ögesi kadın olan bereket kültü oluşmuştur.⁵ Kadına atfedilen güç ve özelliklerden yola çıkılarak kendini inandırma ve özdeşleştirme düşüncesini de taşıyan, soyut bir kavram olan büyü bereket sembolü olarak kullanıldıkça da zamanla heykelde somut bir gerçekliğe dönüşerek “tanrıça” kavramını oluşturmuştur.⁶ Tarihleri Paleolitik Çağ’a uzanan tanrıça figürlerinin en eski örneklerinden biri Aşağı Avusturya’da bulunmuş olan ve İ.Ö. 30.000–25.000 arasına tarihlendirilen Willendorf Venus’udur. Kalkolitik Çağ’a⁷ gelindiğinde bu tanrıça heykellerinin yanı sıra yiyecek ve içecek kaplarının üzerinde de şematik ve simgesel olarak kadın figürleri görülmeye başlanmıştır.⁸ Bu da Üst Paleolitik Çağ’dan (İ.Ö. 60.000–18.250/16.500) itibaren süregelen düşünce ve inanç sistemine bağlı olarak insanın biyolojik evrimini tamamladığı *homo sapiens* evresinden itibaren kadının yaratıcı niteliklerine inanıldığını göstermektedir. Ana tanrıça figürüne ait bu tür örnekler dünyanın çeşitli yerlerinde bulunmuş olmakla birlikte bunların en yaygın olarak görüldüğü yer ise Akdeniz çevresi ve Anadolu’dur. Anadolu’da tanrıça figürünü anım-

* Okt. Elif Burcu Özkan, Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, TR – 16059 Bursa (eburcuozkan@uludag.edu.tr).

¹ 2,5 milyon yıl öncesinden İ.Ö. 10.000’e uzanan dönem aralığı.

² G.Ö. 30.000–10.000; Jennett, 2008, 2.

³ Jennett, 2008, 39–45; Ayrıca bkz: Ergener 1988, 37.

⁴ Thomson 1983, 266, 270; Ayrıca bkz. Ergener 1988, 35.

⁵ Şahan 2005, 38–9.

⁶ Ergener 1988, 35–6.

⁷ İ.Ö. 5600–3500.

⁸ Şahan 2005, 39.

satan bol sayıda malzemenin bulunduğu en önemli yerleşim yerlerinden ikisi: Orta Anadolu'da Hacılar ve ana tanrıça inançlarında erkek ögeyi temsil eden "boğa" kültürünün belirgin olduğu Konya'daki Çatalhöyük Neolitik yerleşimleridir. Höyükte bulunmuş olan ve Kybele'nin en eski *terracotta* figürü olduğu düşünülen⁹ 8 bin yıllık heykelciikteki kadın (veya tanrıça), yanında iki vahşi hayvanla oturur vaziyette ve doğum yaparken – Mellaart'a göre (1965, 183) tanrıça oğlunu doğururken – tasvir edilmiştir. Bu motif ve özellikler Artemis'ten Kybele'ye kadar hemen hemen bütün ana tanrıça tasvirlerinde bulunmaktadır. İ.Ö. 6200 ile 5400 arasında yerleşim görmüş Çatalhöyük'te bulunan bu döneme ait çok sayıda çıplak kadın heykelcikleri, bunların tanrıçayı tasvir ettiğine dair görüşe göre Anadolu'nun Ana Tanrıçası'nın varlığını kanıtlar niteliktedir.¹⁰

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çeşitli şekillerdeki bu kadın figürleri, erken tarihli olmalarının yanı sıra o dönemlerde tanrıça kültürünün var olduğunu düşündüren en önemli sebeplerden biri olmaları nedeniyle de arkeolojik materyaller arasında büyük bir öneme sahiptir. Çatalhöyük'te izlerine rastlanan ana tanrıça dini, bu inancın Neolitik Çağ'da Anadolu'da evrensel bir din hâline geldiğinin bir göstergesidir.¹¹ Ancak bu buluntuların bir tanrıçayı tasvir ettiği görüşü hâlâ tartışılmakta olup, bunların bir tanrıçayı değil, yalnızca kadını yansıtan figürinler olduğu görüşü de ileri sürülmektedir. Figürinlerin kadını tasvir ettiğini öne süren görüşe göre; bu kadın bedenlerinde kalçaların, göğüslerin ve karın bölgesinin abartılı bir biçimde betimlenmesi, cinselliği, dişliliği veya anneliği vurgulamasının yanı sıra, kadın vücudunun doğum nedeniyle ve zamanın etkisiyle yıpranışını yansıtan gerçekçi bir yaklaşımdan ileri gelmektedir. Hatta bunların bereket idolleri olarak görülmesi gerektiği düşüncesi de, bunların tanrıça değil hamile kadın tasvirleri olduğuna dair varsayımının neticesidir.¹² Çünkü özellikle çoktanrılı dinlerin hâkim olduğu toplumlarda bir kadının şişman veya hamile olması, yeryüzünün bahardan önce gebe kalışı gibi kutsal sayılmış ve bu da tarım ile ana tanrıçanın yeryüzündeki temsilcisi olan kadın arasında bir bağ kurulmasına yol açmıştır.

Greklere kadınına ilişkin en eski arkeolojik verilerin büyük kısmını oluşturan ve tarihleri İ.Ö. 6 binlere uzanan, Kyklad adalarında ve Girit Adası'nda bulunmuş idollerin de yine üreme organları ön planda tutularak doğurganlığı ve bereketi sembolize ettiği düşünülmektedir.¹³ Akalın'a göre Girit'te, Kyklad adalarında ve Hellas'ta bulunan İ.Ö. 1600–1300 arasına ait figürinlerde, mühürlerde ve duvar resimlerinde yer alan kadın tasvirleri de, o dönemde Ege Havzası'nda anaerkil bir düzenin veya anaerkil ağırlıklı din inancının var olduğunu göstermektedir.¹⁴ Hesiodos'a kadar geri giden, ilk tanrının Toprak Ana olduğu görüşü (*Theog.* 116–138) modern çağda da 1861 yılında Bachofen'in "*Das Mutterrecht*" eserinde yinelenir. Bachofen, Toprak Ana tapımının ilkel insan topluluklarındaki Ana Tanrıça tapımıyla bağlantılı olduğunu ve bunun da anaerkil din yapısını işaret ettiğini ileri sürmüştür.¹⁵

İ.Ö. 5800'den sonraki dönemde av eski önemini kaybedince duvarlara da av sahnesi çizilmekten vazgeçildiği, tarım geliştikçe ve kadının toplumdaki önemi arttıkça kadın tasvirlerinin artmaya başladığı gözlenmiştir.¹⁶ Hatta arkeolojik buluntuların ışığında tarımsal icatların, toplumsal âdetlerin, yönetimin ve uygarlığın kadınlar tarafından oluşturulmuş olabileceği düşünülmüştür.¹⁷ Ancak zamanla iş gücü, tarım ve siyasi örgütlenmeler gibi erkeğin aile içindeki ve toplumdaki rolünün artarak baş konuma geçmesiyle birlikte anaerkil düzenin yerini yine ataerkil düzenin hâkimiyetine bıraktığı ileri sürülmektedir.

⁹ Vermaseren 1977, 14–5.

¹⁰ Roller 2004, 23, 33.

¹¹ Uzunoğlu 1993, 24; Şahan 2005, 40.

¹² Roller 2004, 34.

¹³ Akalın 2003, 18.

¹⁴ Akalın 2003, 17–8.

¹⁵ Bachofen 1975, 98–9.

¹⁶ Mellaart 1965, 100.

¹⁷ Thomson 1983, 168.

Prehistorik Çağ'da her şeyin ondan doğduğu ve ona geri döndüğü, doğurganlığı vurgulanan ve oturur ya da ayakta durur şekilde resmedilen, Yunanların Gaia, Rhea veya Hera'yla özdeşleştireceği Ana tanrıça kavramının Girit ve Anadolu uygarlıklarındaki ilk izlerine böylece arkeolojik buluntular sayesinde rastlanmış olur.¹⁸

Phrygia'lı Ana Tanrıça

Bir ana tanrıça tapımının izlerini taşıyan en eski bulgular ilk kısımda da belirtildiği üzere İ.Ö. ilk bin yılın erken döneminden başlar. Aslında Anadolu topraklarında bir Ana Tanrıça'ya Phryg'lerin Anadolu'ya gelişinden 1000 yıl öncesinde de, yani Erken Neolitik Dönem'den beri tapınılıyordu. Ramsay Anadolu'da Ana Tanrıça'nın öne çıkmasının Phryg öncesi dönemde Anadolu'nun kadınların daha güçlü olduğu anaerkil toplum düzeninden kaynaklandığını, hatta bu bölgede baba egemenliğini ön plana çıkaran Phryg istilacıların sayesinde babaerkil toplum sistemine geçildiğini belirtmiştir.¹⁹ İ.Ö. 13. yy.'da başlayan, Balkanlar'dan gelerek Hellas'a inen ve içinde Dor'ların da yer aldığı büyük göç hareketini Thrakia ve adalar üzerinden yerleşik halkaların da yer değiştirmeleri izlemiştir. Phryg'ler İ.Ö. 12. yy.'da Kavimler Göçü ile Balkanlar'dan (muhtemelen Makedonya'dan) gelerek önce Anadolu'nun kuzeybatısındaki Bithynia Bölgesi'ne, yaklaşık 500 yıl sonra ise Orta Anadolu'nun batı kısmındaki –sonradan kendi adlarıyla anılacak olan ve Hitit Devleti'ne ait topraklarda bulunan – Phrygia Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Daha önceden Hititler'in yerleşmiş oldukları, doğuda Urartu sınırından batıda Lydia Bölgesi'ne kadar bütün İç ve Batı Anadolu'yu kapsayan bu bölgede İ.Ö. 738'de Phrygia Krallığı kurulur. Orta Anadolu'nun sert iklim koşulları Phrygia'lıları bitkilerle ilgili bir tanrıya inanmaya itmiştir.²⁰ Sakarya Nehri ile Büyük Menderes Nehri'nin yukarı kesimi arasında kalan Phrygia ve Lydia bölgesinde Kybele'ye Phryg'lerden çok önce de tapınılmakla birlikte bölgede önceden var olan bu Ana Tanrıça tapımı korunmuş; tapım buradan İonia'daki Yunanlara, –daha sonra değineceğimiz– çeşitli nedenlerle Ege adalarına, Hellas'a ve Roma'ya yayılmıştır. Kybele'yi tasvir ettiği düşünülen buluntuların en eskisi Phryg Dönemi'ne dâhil olan İ.Ö. 1. binyıla, en yenisi ise İ.S. 5. yy.'a tarihlendirilmektedir. Yani Phrygia'nın siyasi özgürlüğü sona erene kadar Ana Tanrıça bu bölgenin baş tanrıçası olma özelliğini sürdürmüştür.²¹ Phryg'ler Anadolu'ya dışarıdan geldikleri halde tanrıça Kybele'yi kendi yerel tanrıçaları gibi benimsemişler, ona Phrygia'da bulunan Agdos Dağları nedeniyle "Agdistis" demişlerdir (Paus. *Peri. Hell.* 7,17,10; *Adv. Nat.* 5,5). Agdistis kimi kaynaklarda Kybele'den farklı olarak geçse de hem Phrygia'da hem Akdeniz'in bazı bölgelerinde unvan ve ikonografi açısından Kybele ile bir tutularak onun kökenini oluşturan yerel bir dağ tanrıçası olarak düşünülmektedir.²² Kybele'nin ilk kült merkezi ise Galatia Bölgesi'nin güneybatısında, bugünkü Ankara-Eskişehir yolu üzerinde, Sivrihisar İlçesi'ne 13 km. uzaklıktaki Pessinus (Ballıhisar) Köyü'nde bulunmaktadır. Eski Hitit Dönemi'ne ait bir çömlek parçası ve İ.Ö. 1500'e tarihlenen bir ocak dışında Phryg öncesi döneme ait bir kalıntıya rastlanmayan²³ bu köyde, tanrıça onuruna inşa edilen tapınak İ.Ö. 3. yy.'a veya daha eskiye ait olup ona adandığı bilinen en eski tapınaktır.

Besleyicilik, doğurganlık ve bereket tanrıçası olmasının yanı sıra esas gücünün yabani orman ve dağların koruyuculuğu olduğu düşünülen Kybele'nin, kurtlara ve aslanlara hükmedip, dağlarla ilişkili olduğuna inanılırdı.²⁴ Bu nedenle hem bereket tanrıçası, hem dağların ve kayaların hâkimi ve aynı zamanda yabani hayvanların koruyucusu (ή πόντια θηρῶν) olarak nitelendirilirdi. Bu, aslında Neolitik Çağ'dan beri

¹⁸ Vermaseren 1977, 9, 13.

¹⁹ Ramsay 1988, 367.

²⁰ Roller 2004, 40.

²¹ Roller 1988, 47.

²² Claerhout – Devreker 2008, 166.

²³ Claerhout – Devreker 2008, 97.

²⁴ Meyer 1987, 113.

süregelen, ana tanrıçanın vahşi yaşam üzerindeki kontrollü gücünü ifade eden bir inanıştı. Hatta Amiet tarafından tanrıçaların antropomorfik ve doğaüstü güçlerle tasvir edilirken; erkek bereketinin boğa, büyük bir keçi veya leopar olarak sembolize edildiği sonucuna varılmıştır.²⁵ 2000’li yılların başlarında yapılan bazı araştırmalarla ise Kybele’nin doğa, bereket ve üreme kavramlarıyla ilişkilendirilmesi yerine onun ‘anne’ yönünün kralla olan bağlantısından ve dolayısıyla devletin ve tahtın anası olmasından kaynaklandığı ileri sürülmeye başlanmıştır.²⁶

Mysia Bölgesi’nde Kyzikos (Erdek) kentinde de bu tapımın önemli bir yer tuttuğunu, hatta tanrıça onuruna ayinler düzenlenmiş olduğunu Herodotos’tan öğreniyoruz (Hdt. 1,476). Tanrıçanın tapımına dair yazılı ilk örneklerden biri de yine Kyzikos’ta bulunmuştur. Kybele’nin bahsinin geçtiği ilk yazınsal kaynak, içinde Paleo-Phryg dilinde dokuz kere “*Matar*” (anne) kelimesi geçen İ.Ö. 7. yy.–6. yy.’in ilk yarısına ait olduğu sanılan bir Phryg yazıtıdır.²⁷ Burada Kybele Phryg’ce adı olan “*Matar*” olarak geçmektedir. Kybele bu bölgede ve dönemde onun doğasını yansıtan sıfatlarla, *Matar/Mater* (anne) olarak veya *Kube(i)leya* (dağın) lakabıyla anılır.²⁸ *genetivus* hâlindeki “*Kubileyā*” (dağın) ve kimi kaynaklara göre *accusativus* hâlindeki “*Arezastin*” (*nom.*: *Arey(lz)astis*, muhtemelen bir yer adı), Ana Tanrıça için kullanılmış sıfatlardır.²⁹ Hatta Antik yazarlara ve bazı modern araştırmacılara göre “*Kybele*” adı “*kybeleia*” sıfatından özel isme dönüşerek bu hâli almıştır. Yine tanrıçayla ilişkili en eski yazıtlardan biri Khios (Sakız Adası)’ta bulunmuş ve İ.Ö. 350–300 yılları arasına tarihlendirilmiş olup muhtemelen “*Μήτηρ Κυβελείη*” ile eşleşmektedir.³⁰ Üzerinde “*Μήτηρ Κυβελείη*” (Dağın Anası) adının yazılı olduğu iki Phryg anıtından biri, Bithynia’da Germanos (Soğukçam) Mevkii’nde ayrı bir alanda bulunan ve eski Phryg’cede yazılıp günümüze kadar gelen en uzun yazıtın yer aldığı kaya anıttır.³¹ Diğeri ise Köhnüş (Göynüş) Vadî’sinde bir kayalıkta mağara ağızı şeklinde geniş bir açıklıkla oyulmuş olan niştir; üzerindeki *Matar Kubileia*’ya adanan ve tanrıçanın dağ ile olan ilişkisinin bir uzantısı olan yazıtı Hesykhios “*ἄντρα καὶ θάλαμοι*” (mağaralar ve iç odalar) olarak okuyup sözlüğünde “*κύβελα*” maddesinin açıklamasına eklemiştir.³² Hellenistik Dönem’e ait Phryg yazıtlarında Phryg’lerin tanrıça hakkındaki düşüncelerine ilk kez rastlanmıştır. İ.S. 2. yy.’a ait Yunanca yazılmış bir Phryg yazıtında Kybele, “*Μήτηρ Θεά*” (Ana Tanrıça) olarak geçer. Lydia’da Philadelphia (Manisa-Alaşehir) kentinde bulunan bir yazıt hem özgür vatandaşlara hem de kölelere, yani herkese açık bir dinsel tapınım heyeti kurulmasına yöneliktir ve ortaya çıkarılan birçok adak ve sunu buluntusu da kültün sadece yüksek sosyal sınıfa hitap etmediğini kanıtlar.³³

Kybele’nin etimolojisi de en az kendisi kadar Eski Yunan yazınına konu olmuştur. Kybele’nin etimolojisini incelemek için öncelikle onun ve(ya) rahiplerinin adlarının yer aldığı ilk epigrafik ve edebî kanıtlara göz atmamız yerinde olacaktır. Phryg’lerin Phrygia Bölgesi’ne yerleşmesinden (İ.Ö. 8. yy.) çok daha

²⁵ Amiet 1980, 182.

²⁶ Bøgh 2007, 304.

²⁷ Roller 1988, 43.

²⁸ Brixhe – Lejeune 1984, M–01c, W–04, vb., ayrıca bkz. Vassileva 2001, 51.

²⁹ Ramsay 1888, 380–1. Eskişehir’deki Yazılıkaya Köyü yakınındaki Midas Şehri’nde bulunan İ.Ö. 7.–6. yüzyıllara tarihlendirilen Arezastis Anıtının (Küçük Yazılıkaya), A. C. Blunt’a ait çizimi Arkeolog William Ramsay’in makalesinde yer almıştır (bkz. 1988, 380) ve Ramsay bu anıtın üzerinde yer alan yazıtı tercüme etmiştir. Yazıtta *Arezastis* kelimesinin yanı sıra “(anıtı yaptıran) Phorkys’ün annesine” ifadesi de kullanılmış ve Ramsay’e göre bu yazıt olasılıkla kraliçeye adanmıştır (bkz. 381). Ancak Midas Anıtı üzerinde yer alan “*matar kubileyā*” ifadesinden ötürü bu anıttaki ifadenin de aslında “Midas’ın annesi Kybele’ye” anlamına geldiğini belirten araştırmacıların (bkz. Ramsay 1989, 157) sayısı da oldukça fazladır (örn.: Bkz.: Brixhe – Lejeune 1984, 38; Roller 2004, 81; Lubotsky 1988, 12). Anıtın ön yüzünde tanrıçanın tasvirini koymak üzere nişin yer alması da bu görüşü kuvvetlendirmiştir.

³⁰ Vassileva 2001, 51.

³¹ Rein 1996, 234.

³² Hesy. *Lex*. “*Κύβελα*”, 930; ayrıca bkz. Rein 1996, 237.

³³ Roller 1988, 47–8–9.

önce tapımı Anadolu'ya girmiş olan Kybele bazı uzmanlara göre Anadolu'nun en eski tanrıçalarından biri olan Mitanni-Geç Hitit Neolitik bereket tanrıçası G(/K)ubaba'dır.³⁴ (K)Gubaba, Asurlular tarafından İstar ile özdeşleştirilirdi ve baştanrı Samnukha ile birlikte ona da tapınılırdı. "Kubaba" ismi de Anadolu'da Hititler öncesi İ.Ö. 2.binyıla ait yazılı belgelerde de görülmekle birlikte, İ.Ö. ilk binyıl başlarında Karkamış kentinin baş tanrıçası konumundaydı. Hatta Kuzey Suriye'de Ugarit kazılarında bulunan bir tablette "Karkamış'ın Kraliçesi Kubaba" yazmaktadır. Yani *Kubaba* tapımı İ.Ö. 2. binyılda ve sonraki binyılda da Karkamış'ta çok önemli yer edinerek buradan civar bölgelere yayılmıştır.³⁵ Sayce'ye göre Hititler onu akrabaları Mitannilerden ödünç alarak ünlü bir Hitit tanrıçası hâline getirmiştir. Tanrıçanın adı ve simgeleri Hint-Avrupa Phryg'lerine Hititlerden geçmiş; bu yüzden de kelime (Hepat), önce Mitann ve Hitit Khēba'sına ve Kubaba'sına, oradan da Phrygia'nın Kybē-Kombē'sine ve sonradan Kybele'ye dönüşmüştür. Kubaba'nın kaynağı olduğu düşünülen diğer bir tanrıça ise – Kheba/Khēbē olarak da geçen – "Kyba" veya "Kombē" idi. Kheba (/Kombē) özellikle Mezopotamya'nın kuzeybatısındaki Mitanni Krallığı'nın başkenti Aleppo'nun, ama aynı zamanda Tyana, Kybistra ve Hydē kentlerinin de tanrıçasıydı. Bu kentlerin bazılarında Güneş tanrıçası olarak tanımlanır ve "cennetin tanrıçası" olarak adlandırılırdı. Sümer kökenli "Kug-Bau" nun da *Kubaba*'nın atası olduğunu belirten görüşler mevcuttur. Ancak Mezopotamya'nın onun köken değil tapınım yeri olduğu, *Kubaba* inancının Anadolu'da özellikle Kültepe, Çatalhöyük ve Hacılar Neolitik kültürlerinde olduğu sonucuna varılmıştır. Bu son iki yerleşim yerinin Phrygia'lı Ana Tanrıça Kybele'nin kült merkezlerini içeren bölgelerde kurulmuş olması Kubaba'nın Greko-Romen Kybele'nin de atası olduğu düşüncesini kuvvetlendirir. Aynı görüşe göre Anadolu'nun Ana Tanrıçası, Geç Hitit Beylikleri döneminde "Kubaba" adını, Phrygler ve Lydia'lılar zamanında "Kubile" ve sonradan "Kybele" adını almıştır. Lydia'nın kendi "Meter" (Ana Tanrıça) kültü olsa da, "Kyv(f)av" adındaki tanrıçalarının Lydia'daki adı yine Karkamış Kubaba'sının bir devamı idi. İonia'lılar ise tanrıçanın adını Kybebe olarak uyarlamıştı. Karkamış ile Phryg başkenti Gordion arasındaki³⁶ politik ve kültürel ilişkiler de "Kybele" adının "Kubaba"dan esinlenilerek oluşturulduğu görüşünü kuvvetlendirir. Karkamış nasıl *Kubaba* inancının yerleştiği yere Phrygia kökenli olmayan *Kybele* de Phrygia'da en geniş tapınımı gördüğünden o bölgenin adıyla anılmaya başlamıştır.

Kubaba ile Kybele'yi farklı iki varlık olarak gören görüşe göre *Kubaba* Hitit ve Hurrilerden sonra Geç Hitit Dönemi'nde de aynı isim altında tapınım görmüş ve çok sonraları oluşan *Kybele* ile aynı değil; ancak onun tapımına öncülük etmiş figürlerden biri olarak kabul edilir. Eski Yunan ve Roma yazınında bu iki tanrıça bir tutulduğu için Kubaba'nın Kybele'nin öncüsü olduğu düşünülse de isim benzerliği ve birtakım ortak unsurlar dışında bu iki tanrıça birbirinden farklı iki tanrıçadır. Örneğin, ikisinin de belden kemerli uzun bir elbise giymiş ve yüksek bir başlık takmış şekilde tasvir edilmesi gibi ortak unsurların yanı sıra *Kubaba*'nın en önemli sembolleri tanrıçanın kehanet gücünü ve dişliliği sembolize eden ayna ve nar³⁷ iken Kybele tasvirlerinde av kuşunu görmekteyiz. "Κ(χ)ύμβος" kelimesi "mağara tapınak-

³⁴ *Kubaba* ile *Kybele*'nin aynı tanrıçalar olduğunu açıkça ilk savunan çalışma 1928 tarihli William F. Albright'a ait "The Anatolian Goddess *Kubaba*" adlı çalışmadır. Bu makalede Albright, Yunan *Kybebe*'sini Hitit-Mitanni ve Assyria imparatorluklarında tapınılan *Gubaba* (*Kubaba* veya *Kupapa*)'dan ayrı tutmanın imkânsız olduğunu ve onun Lydia ve Phrygia topraklarında daha sonradan tapınılan *Kybele* ile aynı tanrıça olduğunu belirtir. Yine Albright'a göre "Kybebe" kelimesi de büyük ana tanrıçanın Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde kullanılan yerel adı "Kubaba"nın devamı niteliğindeki Ion uyarlamasıdır (Bkz. Albright 1928–9, 230).

³⁵ Çapar 1979a, 200. Vermaseren (1977, 17: Fig. 6–7), *Kubaba*'nın devamı olarak gördüğü *Kybele* kültürünün İ.Ö. 2. binyılda Karkamış'tan kuzeybatı ve güneybatı yönünde Anadolu'nun diğer bölgelerine doğru yayıldığını, İ.Ö. ilk binyılda ise yine Karkamış'tan ve Yazılıkaya'dan Pessinus'a geçtiğini belirtir. Bu görüşü E. Laroche'a ait (1960, 113–28) iki haritayı kitabına dâhil ederek kuvvetlendirir.

³⁶ Rein 1996, 224.

³⁷ *Kybele*'nin atribütlerinden birinin nar olmasının nedenlerinden biri Arnobius'un anlattığı doğuş mythos'unda Agdistis'in kendini hadım edışıyle akan kandan nar ağacı üremesi ve Nana'nın bu ağaçtan aldığı tohumu karnına koyarak hamile kalıp Attis'i dünyaya getirmesi tasvirine bağlı olarak mythos'ta önemli bir yerinin olmasıdır. Diğeri ise

ları” anlamında olup dişil hâli olan “Κύβηται” kelimesi “kuşlar” anlamındadır (Hesy. Lex. 930). Vahşi doğanın özellikleriyle karakterize edilen Kybele, en çok yırtıcı kuşlarla tasvir edilmiştir.³⁸ Bu nedenle kuş figürü ana tanrıçanın simgesi olarak kabul edilir ve Moskho-Hitit hiyerogliflerinde ana tanrıçayı sembolize ederdi; güvercin figürü ise Asya ve Miken dünyasında Kybele ve Aphrodite ile ilişkilendirilirdi.³⁹ Kybele’nin Phrygia’daki örneklerinde de genellikle şahin ya da atmaca gibi alıcı kuş ile küçük bir vazoyla, bazen de yanında aslanlarla tasvir edildiği görülmektedir. Sonuç olarak: Phrygia’nın Kybele ritüellerinin daha sonra ele alacağımız taşkın yönleri ve Attis ile olan ilişkisi Laroche’a göre Anadolu’nun *Kubaba*’sı ile ilişkilendirilemez; tapınımdaki esrik eğilimlerin anavatanı Anadolu’ya İ.Ö. ilk bin yıl başında göç eden Thrakia-Phrygia kabilelerinden hareketle Balkan Bölgesi olabilir. Bu ortak unsurlar *Kubaba*’yla ilgili yerel geleneğin Hitit din dünyasına tamamen yabancı olan taşkın ve esrik eğlencele-re yönelen yabancı bir dinle karşılaşmasının bir sonucu olarak görülebilir.⁴⁰ Phrygia ile Thrakia’nın kült ve dinsel uygulamalar açısından benzerlikleri Antik yazarlar tarafından da konu edilmiştir. Örneğin, Strabon Thrakia’lılardaki Kotyto ve Bendis kutlamalarının Bakkhos, Rhea, Kybele, Kybebe ve Dindymene gizemlerine benzediğini söyler (Strab. 10,3,13;15–6.)

Mitolojide ve kültürel uygulamaların ilerleyen dönemlerinde Kybele, genç aşığı Attis ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Tanrıçanın hadım rahibi olarak da bilinen Attis, Sümerlerin gökkraliçesi, aşk ve savaş tanrıçası İnanna’nın eşi; doğayı ve bereketi simgeleyen çoban tanrısı Dumuzi(Tammuz) ile özdeşleştirilmiştir. Hitit metinlerinde de rastlanan Attis (Attys) Phrygia’da Kybele’nin aşığı ve bitki örtüsünü sembolize eden tanrı olarak geçer, kışın ölüp ilkbaharda dirilen doğa güçlerini simgelerdi. Yani Phrygelerde tanrının yer altına girmesi ile sonbaharın ve kışın, yeryüzüne çıkmasıyla ise doğanın yeniden canlandığı ilkbaharın geldiğine inanılmıştır (Plut. *De Isid.* 69,378). Bunun yanı sıra Attis’in Kybele kültüründe önemli, hatta kimi zaman en önemli konumda yer almasının nedeni, Phryg İmparatorluğu’nun ünlü kralının anısının İ.Ö. 8. yy. sonlarında ve 7. yy. başlarında çok güçlü olması ve kralın öldükten sonra dinsel adak nesnesi hâline gelmesidir.⁴¹ Kybele’nin Attis’e öykünerek kendini hadım eden Eski Doğu kökenli rahipleri *Gallos*’ların isminin kaynağına göz atarsak; bir Hitit yazıtında Kybele onuruna düzenlenen festival anlatılırken şöyle bir cümle geçer: “3. gün sıra Attis’tedir ve o bir yıllığına kralın oğlu olarak anılır, sonra da Ana Tanrıça’ya sunulur.”⁴² Bu yazıtta Attis, “İskalis” adıyla yer almaktadır. Sayce’ye göre *Gallos* kelimesi Eski Phryg’ler aracılığıyla Tunalılardan Hititçe’ye geçtiği düşünülen ve “kesmek” anlamına gelen ve Hitit yasalarının şifresinde “kulağı kesmek” anlamında kullanılan “*isgalliskall*” fiilinden geliyordu. Bu fiilden türeyen “*isgallas-isgallis*” kelimesi “hadım” anlamına gelirken, “*iskallissar*” terimi de hadım rahiplerinin kıyafetine verilen isimdi ve Eski Yunanca’daki hadım rahibin, yani “*gallos*”un kökeninin de bu kelime olduğu düşünülmektedir.⁴³ Plinius ve Ovidius, kelimenin Sargarios (bugünkü Sakarya) Nehri’ne akan *Gallos* (bugünkü Göksu) Deresi’nden geldiğini belirtmişlerdir (Plin. *Nat.* V, 147; Ov. *Fast.* IV, 361). Hadım olan *Gallos*’lar (Yun: *Galloi*, Lat. *Galli*;) parlak renkli kadın giysileri içinde ve uzun saçlı idiler. Kybele’nin tapımına ve himayesine tam anlamıyla dâhil olmak için kendilerini hadım etmeleri ise Attis’e öykünmek veya tanrıçaya benzeme veya kendini ona tamamen adama isteğiyle gerçekleştirdikleri ritüellerin en ileri boyutuydu. Kybele rahiplerinin kendini hadım ederek *Gallos* (hadım) ismini almaları da yine Attis’e ve onun öyküsüne atfendir. Kelimenin Latin-

---

Thomson’ın belirttiği üzere (1983: 245–6) cinsel uyarıcı olarak görülen narın doğurganlığı temsil etmesi ve hatta adını da doğurganlık kanını temsil eden Yunanca “kızıl” kelimesinden almasıdır.

³⁸ Bøgh 2007, 304.

³⁹ Hesykhios da eserinde Lydia’lılar ve Phryg’ler arasında Kybele’nin Aphrodite ile bir tutulduğunu belirtmiştir. Bkz: Hesy. Lex. “Κυβήβη”, 931.

⁴⁰ Laroche 1960, 113–128; Gasparro 1985, 3.

⁴¹ Roller 1988, 48.

⁴² Figulla – Weidner 1916, 34–5; ayrıca bkz. Sayce 1928, 261.

⁴³ Sayce 1928, 161–2.

celeştirilmiş hali olan “*Gallus*” ise kelime olarak “horoz” anlamı taşıdığından Kybele rahipleri olan Gal-lus’ların amblemi de horoz şeklindedir. Attis İ.Ö. 4. yy.’ın sonlarına doğru Eski Yunan metinlerinde de görülmeye başlar ve kimi yazarlarda farklı şekillerde anlatılır. Kybele onuruna düzenlenen festivallere geçmeden önce Kybele *mythos*’larına ve tapımda en önemli unsurlardan biri olan Attis’le ilgili versiyon-lara değinmemiz, hem kültürün hem festivallerinin temellerini anlamamız açısından yerinde olacaktır.

Kybele ve Attis *mythos*’ları

Diodoros (İ.Ö. 90–30) Kybele’nin doğuşuna dair bir *mythos* anlatmıştır. Bu *mythos*’a göre Lidya Kralı Maion ile Dindyme’nin bir kızı olur. Doğan doğmaz babası tarafından Kybelon Dağı’na bırakılan be-bek mucizevi bir şekilde hayatta kalır ve vahşi hayvanlar tarafından beslenip büyütülünce Kybele adını da bu dağdan alır. Yanında vahşi hayvanlarla tasvir edilmesinin nedenleri olarak onlar tarafından yetiştirilmiş olmasına dayanan bu *mythos*’un yanı sıra hayvanlar üzerinde kontrollü gücünü simgelemesi ya da topluluk içindeki en önemli kadın olarak saygın konumunun, tanrısallığının ve gücünün güçlü bir hayvan simgesiyle yansıtılması gösterilir. Kucağında bir çocuğun yer almasının bir nedeni de Kybele’ye yapılan büyülerin çocukları hastalıktan ve ölümden kurtardığına inanılmasıdır. Yavru hayvanlara ve çocuklara olan bu bağlılığı nedeniyle de kendisine “Büyük Ana” ve “Dağın Anası” gibi lakaplar verilir. Genç kız olunca Phrygia’lı Attis’e âşık olup ondan hamile kalır ve ailesiyle yeniden birleşir (Diod. *Bibl.* 3,58). “Dağların Anası” lakabına sahip olmasının, ona adanan festivallerin dağlık alanlarda yapılması-nın ve kayalıklarda ona atfedilen yazıtların ve tapınak-mağaraların bulunmasının temelinde de yine Diodoros’un aktardığı bu doğuş *mythos*’u yatar. Hyginus’a göre (Hyg. *Fab.* 191,254,16) Kybele, Phry-gia Devleti’nin ikinci kralı Gordios’un oğlu olan Midas’ın annesidir ve bu bilgiyi birtakım anıtsal yazıt-lar, duvar yazıları ve bazı Yunan kaynakları da destekler.

Kybele *mythos*’unun özü Phrygia Devleti ile tanrıçası *Kybele* arasındaki yakın bağı yansıttığı için, Phry-gia’nın tarihi ve kült gelenekleri *mythos*’u biçimlendirmiştir.⁴⁴ Öyle ki birçok Kybele *mythos*’unda en önemli öge olan Attis hikâyesinin, kültürün yayılışı ve farklı bölgelere göre değişen konumu nedeniyle farklı versiyonlarının oluşmasına yol açmıştır. Attis kültürü ilk başta Hellas’ta tapınım görmemiş ve nadi-ren yer almış olsa da Roma İmparatorluk Dönemi’nde resmen tanınmıştır. Eski Yunan’lı yazarlardan Pausanias, Herodotos ve Hermesianaks, Attis *mythos*’unun Lydia kaynaklı olduğu öne sürülen versiyon-unu aktarırlar. İ.S. 2. yy.’da (İ.S. 110–180) yaşamış olan Lydia’lı coğrafyacı ve tarihçi yazar Pausanias, elegeia şairi Hermesianaks’tan (İ.Ö. bk. 300–250), edindiği bilgiler ışığında Attis *mythos*’unu aktarır. Hermesianaks bir şiirinde (Herm. 6) Herodotos’un anlattığı (Hdt. 1,34–45) Lydia’lı Atys *mythos*’unu Attis *mythos*’u ile bir tutarak anlatır ve bu durumda Attis efsanesinin kaynağını Lydia’ya dayandırmış olur. Pausanias Attis’in bir yabandomuzu tarafından öldürülüşünü konu alan bu versiyonu şöyle anlat-maktadır:

*“elegeia şairi Hermesianaks bir şiirinde Attis’in Phrygia’lı Galaus’un oğlu olduğunu ve doğuştan hadım olduğunu söyler. (Attis) Lydia’ya göç edip Ana Tanrıça’nın çılgın kutlamalarında yer alma onuruna sahip olunca Zeus’un buna çok kızdığını söyleyerek devam eder. Zeus Lydia’lıların işlenmiş topraklarını bozmak üzere oraya bir yaban domuzu gönderir ve bu hem Lydia’lıların bir kısmının hem de Attis’in ölümüne yol açar. Bu, Pessinus’a domuzu yasaklayan Gallia efsanesi ile birbirini tutmaktadır.”*⁴⁵

Aslında *mythos*’un bu versiyonu, av esnasında Artemis’in öfkeyle bir domuz göndererek öldürdüğü Adonis’in *mythos*’una benzer. Pausanias Hermesianaks’la ilgili yazdığı özette bu olayların ardından Pes-sinus’ta oturan Galatia’lıların domuzla dokunmadıklarını anlatır ve bunun sonradan kısaca bahsedeceği yerel *mythos* olmadığını söyler (*Peri. Hell.* 7,17,10). Bremmer’a göre Hermesianaks’ın bu *mythos*’u eski

⁴⁴ Claerhout – Devreker 2008, 158.

⁴⁵ Paus. *Peri. Hell.* 7,17,9–10. Makalede yer alan Eski Yunanca’dan ve Latince’den yapılan tercümelelerde düzyazı ör-nekleri yalnızca Türkçe tercümeleleriyle yer alırken, şiirlerin orijinal metinle birlikte yer alması uygun görüldüğünden asıl metinleri de tercümelerin hemen üzerinde yer alacak şekilde makaleye eklenmiştir.

Lydia geleneklerini yansıtmak için anlattığını düşünmemek gerekir: çünkü bu şiir Phrygia veya Lydia'ya has kült geleneklerinin içyüzünü değil, Pessinus'taki yiyecek tabusunun nedenselliğini anlamamızı amaçlamaktadır.⁴⁶ Yani Hermesianaks bu *mythos*'la aslında Galatia'lıların domuzun şekli, yaşamı ve sert eti nedeniyle kutsal ritüeller esnasında yenmesinin yasaklanması sonucu ondan uzak durmalarının (Iulian. *Orat.* 5,178B), yani Attis *mythos*'unda yer alan ve Iulianus tarafından da doğrulanan bu tabunun nedenini açıklamış olur. Bu da Yunan kaynaklarının Arkaik ve Klasik Dönem'de Attis ile Lydia arasında bir bağlantı kurmadığı sonucunu ortaya çıkarır.⁴⁷ Buradan hareketle *mythos*'un içeriği dışında modern araştırmacılar arasında da süregelen Attis'in kimliğiyle ilgili fikir ayrılığı Kybele-Attis *mythos*'larıyla ilgili yapılan çalışmalarda ele alınan önemli bir unsurdur. Bunu doğuran nedenlerden diğeri de Attis'ten bir kült figürü olarak bahseden Lydia veya Phrygia kaynaklı herhangi bir epigrafik, edebi veya ikonografik kaynağın bulunmamış olması ve dolayısıyla Attis kültürünün Kybele tapımının Roma'ya girdiği İ.Ö. 3. yy. öncesinde Lydia'da henüz onaylanmamış olduğunu göstermesidir.⁴⁸ Hermesianaks'ın şiirinde yer alan Atys ile tanrı Attis'in aynı karakterler olduğunu savunanlar da, bu görüşe karşı çıkanlar da vardır. Örneğin; Bremmer'a göre bunlar yukarıda açıkladığımız gibi farklı karakterler olup Pessinus'taki domuz tabusuna dair nedenbilimsel bir açıklama yapma ihtiyacına yönelik anlatımlardır.⁴⁹

Attis'in kendini hadım ederek ölmesiyle biten Phrygia kaynaklı *mythos*'u kronolojik olarak ilk işleyen Ovidius'un (İ.Ö. 43–İ.S. 17) "*Fasti*" eserinde (4,223–234) anlattığı versiyona göre: Attis Phrygia'lı çok güzel bir gençtir ve başında kuleli tacı olan Ana Tanrıça ona âşıktır. Her ne kadar delikanlı tanrıçaya sadakat yemini ederek kendisini ona adanmış olsa da onu bir gün ağaç perisi Sagaritis ile aldatınca Tanrıça, Sagaritis'in yaşadığı ağacı keserek onu öldürür, Attis'i ise çıldırtır. Öç tanrıçaları Furia'lar tarafından kovalanan Attis Dindymos Dağı'nın tepesine kaçar ve kendini hadım eder. Pausanias "yerel" olarak adlandırdığı aynı *mythos*'u şöyle anlatır:

*"Phrygia'da Agdos adlı ıssız yerde bulunan bir kaya Kybele'nin simgesi olarak kabul edilerek kutsal sayılmıştır. Bir gün Kybele ile birleşmek isteyip reddedilen Zeus (Papas) uykuya dalar ve tohumunu bu kayanın üzerine döker, bundan yarı kadın yarı erkek bir varlık ortaya çıkar. Tanrılar 'daimon' Agdistis adını verdikleri bu insanüstü varlıktan korkunca onun erkeklik organını keserler. Kesilen cinsel organdan bir badem ağacı ortaya çıkar. Sangarios (Sakarya) Nehri'nin kızı Nana bu ağaçtan bir badem koparıp kucağına alır ve hamile kalır. Attis'i doğurur ve dağa bırakır. Bir teke ile büyüyen Attis ileride bir insandan daha yakışıklı bir delikanlı olur ve Agdistis ona âşık olur. Attis büyüyünce kralın kızıyla evlenmesi için akrabaları tarafından Pessinus'a gönderilir. Tam düğün şarkısı söylenirken Agdistis gelir, konukları ve Attis'i çıldırtır. Attis üreme organlarını keser, hatta kral da aynısını yapar. Attis ölür, pişman olan Agdistis sevgilisinin bedeni çürümesini diye Zeus'a yalvarır."*⁵⁰

Arnobius (İ.S. 4. yy.) da, Kybele'yi ve ayinlerini yeniden gündeme taşıyan yazarlardan biri olan Timotheos (İ.Ö. 330–300)'tan bir doğuş *mythos*'u aktarır. Yine Phryg versiyonu olarak geçen ancak farklı bir öyküsü olan bu *mythos*'u ve Attis'in adının nasıl konulduğunu "*Adversus Nationes*"inde şöyle anlatır:

"Phrygia sınırları içinde, bölge halkının Agdos dediği her açıdan duyulmamış bir yabaniliğe sahip bir kaya vardır. Themis'in kehanette bulunarak emretmesi üzerine Deukalion ve Pyrrha buradan aldıkları ölümlülerin tohumlarını [henüz] üzerinde yer almadıkları toprağa atarlar, böylece diğer insanlar ve Büyük Ana dedikleri tanrısal ruha sahip varlık meydana gelir. Tanrıça bir gün kayanın üzerinde uyur-

⁴⁶ Bremmer 2004, 534, 538.

⁴⁷ Bremmer 2004, 539.

⁴⁸ Bremmer 2004, 539.

⁴⁹ Bremmer 2004, 534.

⁵⁰ Paus. *Peri. Hell.* 7,17,10–12.

ken, Iuppiter ona cinsel arzuyu yaklaşıır...⁵¹ Doğan bebek keçi sütüyle beslenerek hayatta kalır ve ona Lydia'daki yakışıklı gençlere verildiği gibi ya da Phryg'lerin kendi dillerinde keçilere "attagi" dendiği için ona da Attis adı verilir. (Arn. Adv. Nat. 5,5-7)

Mythos'un devamında Attis çam ağacına dönüştürüldükten – ya da diğer anlatıma göre ölüp oraya gömüldükten – sonra ağacın dibinde onun akan kanlarından biten menekşeler ağacı çepeçevre sarar. Agdistis Zeus'a Attis'in bedeni hiç bozulmasın diye yalvarınca dileği gerçekleşir, Attis'in saçları uzamaya ve serçe parmağı oynamaya devam edecektir. Sonra Agdistis sevgilisinin ölüsünü alır ve Pessinus' a götürüp oraya gömer, hatta rahipler heyeti kurar ve onun anısına bir bayram düzenler. Roller, Arnobius'un aktardığı bu *mythos*'a dayanarak Hermesianaks'ın şiiirinde yer alan Atys'in Anadolu'da yaşayan erkeklere verilen yaygın bir isim olduğunu ve bundan dolayı bu kişinin tanrı ya da rahip kral olan Attis olamayacağını belirtir. Hatta "Atys" ismi hem Paleo-Phryg yazıtlarında hem de Lydia'nın en eski kraliyet soyağaçlarında iyi bir nüfuza sahip bir isimdir. Arnobius'un aktardığı bu *mythos* özünde Attis'le bağlantılı olan çeşitli tanrıların hikâyelerinin bir karışımıdır. Örneğin, Hititlerde de Teşup, bir gök tanrısı olan Anu ile hermafrodit bir varlığın oğludur. Bir insanın taştan meydana gelişini anlatan *mythos*'ların doğduğu yerler de Anadolu'dan Uzakdoğu'ya kadar yayılmıştır.

Diğer *mythos*'larda hikâye çeşitli şekillerde devam eder: Birinde çıldıran Attis bir çam ağacının dibinde erkeklik organını keserek can verir. Başka birinde Kybele Attis'in bakir bir erkek, yalnızca kendisine hizmet eden bir rahip olmasını istediği için onu bir çam ağacına dönüştürür.⁵² Eski Yunan ve Roma toplumunun ürünü olan başka bir *mythos*'a göre ise Attis, Kybele'nin yeniden doğum-diriliş özelliğine öykündüğü ve bedensel ihtiyaçlardan en uzak kalabilme yolu olarak gördüğü için kendini hadım etmiş, sonra yeniden dirilmiştir. Rahipler de bunu gerçekleştirerek Attis'in ruhuna öykünüp Kybele'nin korumasına girdiğine inandıkları için kendilerini hadım eder ve sonradan her yıl tanrıça onuruna kurban keserdi; kutlanan festivalde bu efsane yaşatılır, oyun halinde gösterisi yapılırdı (Diod. Bibl. 3,59,6-8). Tüm *mythos*'ların neticesinde ise özellikle çam ağacı ve sarmaşık, Attis'in kutsal sembelleri olmuştur.

Hellas'ta Kybele Kültü

Antikçağ'da Akdeniz dünyasında evrenin öğeleri tanrılara yüklenirken, dünya ise yeni varlıkların doğmasına, yaşama ve berekete istinaden tanrıça olarak algılanmış ve ona öyle tapınılmıştır. Kybele, bolluk ve bereket tanrıçası olarak görüldüğü için 'tanrıların anası' olarak bilinen Giritli ana tanrıça Rhea ile; Lydia'lılar ve Phryg'ler arasında Aphrodite ile⁵³ ve diğer toplumlarda ise Artemis (özellikle Efes Artemis'i) ile ya da Roma'da tarım-hububat tanrıçası Ceres ile bir tutulmuştur. Kybele; kız, kadın ve ana olmak üzere üçlü özelliğe sahiptir. Yeryüzü ilkbaharda kızdır, sonra güneş ile ürüne gebe kalır, yazın ya da sonbaharda ürününü doğurur. Bu özellikleriyle Eski Yunan'ın Persephone'siyle de bir tutulmuştur. Kybele'nin aynı zamanda bir ay tanrıçası olduğu; hilal biçimindeki ayın kızlığını, dolunayın kadınlığını ve gebeliğini, küçülen ayın ise analığını simgelediği inancı da Hekate ile bir tutulmasının nedenidir.

Hellas, İ.Ö. 3. binlerden ve özellikle de 2. binde Myken devrinden itibaren Kuzey Suriye ve Fenike ile yakın ilişkiler içinde bulunmuş, bunun sonucu olarak Eski Doğu ve Batı Akdeniz'in limanları aracılığıyla aralarında ticaretin yanı sıra karşılıklı kültürel, düşünsel ve manevî alışverişin yaşanmasına da olanak sağlamıştır.⁵⁴ Arkeolojik ve edebi verilere göre Yunanlar Phryg'ler ile Arkaik Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilen İ.Ö. 8. yy. sonundan itibaren yoğun bir ilişki içindeydi. Bu nedenle Hellas'a Doğu Ak-

⁵¹ *Mythos*'un bu bölümünde Agdos kayasının doğurduğu ve vahşi bir yaratık olan Agdistis'i yatıştırma görevi şarap tanrısı Liber'e verilir, o da pınarın suyuna şarap karıştırarak Agdistis'in derin bir uykuya dalmasını sağlar, cinsel organını da ayaklarına bağladığından Agdistis uyandığında kendi kendini hadım etmiş olur. Dökülen kandan nar ağacı çıkar. Kral Sangarios'un bu ağaçtan nar kopararak kucağına koyan kızı Nana hamile kalır ve babasının onu ceza olarak odaya kapamasına rağmen iyi beslenerek çocuğu doğurur.

⁵² Bremmer 2004, 546.

⁵³ Hesy. Lex. "Κυβήθη", 931; ayrıca bkz.: Vassileva 2001, 52.

⁵⁴ Çapar 1979b, 189, 190.

deniz yoluyla girdiği sonucuna varılan Kybele kültü Guarducci'ye göre ise Lydia Kralı Gyges tarafından şehirlere ele geçirilince Anadolu'ya kaçan Kolophon(Değirmendere)'lular tarafından batıya tanıtılmış ve böylece İ.Ö. 7. yy. ortalarından itibaren Anadolu'nun batısındaki Yunanlar tarafından bilinir olmuştur.⁵⁵ Hatta Yunanların Phryg'lerle kültürel bir bağlantı kurabilme imkânları da kuzeybatı Anadolu'da Miletos'un ve diğer Yunan kolonilerinin kuruluşuyla sağlanmış, Yunanlar Phryg'lerin Ana Tanrıça kültünü kendi yaşam alanı içinde hem ikonografi hem de önem açısından kendi kültürlerine uyarlamışlardır.⁵⁶ Özellikle de III. Aleksandros'un fetihleriyle Hellas'ın Yakın Doğu ile olan ilişkileri artınca ve Anadolu Hellas'ın kültürel dünyası içine girdikçe, tanrıçanın da bu uyarlamayla birlikte topluma varlığını kabul ettiren ilk yabancı tanrısal varlık olduğu bilinmektedir.⁵⁷ Yani Anadolulu tanrıçanın kültü ile ilk temasa geçen kişiler Anadolu'dan gelen Yunanlar olmuş; tanrıçayı İ.Ö. 6. yy.'dan itibaren sırtında pelerini ve yanında aslanları ile oturur vaziyette ve bazen "naiskos" içinde ilk gösterenler de yine Anadolu'daki Yunan kolonileri olmuştur.⁵⁸ Tanrıçanın kültü Hellas'a tam olarak İ.Ö. 5. yy.'da, Atina'da Peloponnesos Savaşları sonrasında gelir. Apollon'un bilicilik merkezi olarak ünlenen Delphoi Tapınağı'na gidip Sibylla'dan kendi gelecekleri hakkında yardım etmesini dileyen Yunanlara Kybele yolu gösterilir. Kişileri esrik bir dinsel ifade biçimine sokan bireysel temelli bu kültün tapımı aslında aile ve kent kültürünün, Hellen birliğini vurgulayan resmi Yunan dininin toplumu bir arada tutan gücünün dışında kalır.⁵⁹ Tanrıça'ya kuşkuyla bakılmasına yol açan bu durum sonucu Eski Yunan dini bu inancı kısmen kabul edip kısmen ona karşı koyunca, tapıma izin verse de rahip-rahibe olarak katılımı kabul etmemiştir.⁶⁰

Hellas'ta Kybele kültürünün varlığını gösteren en eski örnekler, İ.Ö. 6. yy. ortalarında Anadolu'nun batısında bulunan ve ortasında tanrıçanın bir tasvirini içeren, basit bir mimari çerçeve şeklindeki "naiskos"lardır. Çeşitli edebi, epigrafik ve sözel atıflarla birlikte Kybele *naiskos*'ları da denen bu ikonografik kaynaklar, Eski Yunan dünyasının Kybele'nin Phrygia kökenli olduğuna dair inancını tamamlamaktadır.⁶¹ Bu "naiskos"ların üçgen çatılı bir çerçeve şeklinde olmasının sebebi, Phryg anıtlarının dağ imgesiyle ilişkili olmasına veya üçgenin kadınlığı ve doğurganlığı sembolize etmesine bağlanırken; kayaların ön yüzünde tasvir edilen kapı aralığı da dağa girişi yansıtır ve tanrıçanın doğal mağara evini çağrıştırır.⁶² Eski Yunanca yazılmış ve "Kybele" adını içeren en eski yazıt İ.Ö. 6. yy.'a ait olup Batı Lokris'te bulunmuştur.⁶³ Yazınsal örneklerde genellikle "Μεγάλη Μητήρ" (Büyük Tanrıça), Eski Phryg yazıtlarındaki "Meter Kybeleia" ifadesinin karşılığı olan "Μήτηρ Ορεία" (Dağ[ın] Ana[sı]) lakabıyla veya "Μήτηρ Θεῶν" (Tanrıların Anası) lakabıyla, daha sonra Hellenistik Dönem'de ise özel adı olan "Κυβέλη" ile anılmıştır. Homerik *Hymnos*'ların 14.'sü "Εἷς Μητέρα Θεῶν" ("Tanrılar'ın Anası'na") başlığıyla Kybele'ye yazılmıştır:

μητέρα μοι πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων
ἕμναι, Μοῦσα λίγεια, Διὸς θυγάτηρ μεγάληοιο,
ἢ κροτάλων τυπάνων τ' ἰαχὴ σὺν τε βρόμος αὐλῶν
εὐαδεν ἠδὲ λύκων κλαγγὴ χαροπῶν τε λεόντων,
οὔρεά τ' ἠχήμεντα καὶ ὑλήεντες ἔναυλοι.
Καὶ σὺ μὲν οὕτω χαίρε θεαί θ' ἅμα πᾶσαι αἰοιδῆ.

"Ey Musa, yüce Zeus'un billur sesli kızı! Tüm tanrıların ve insanların anasının ilahisini söyle bana, Çıngrakların ve davulların sesinden hoşlanan, Flütlerin gürültüsünden, kurtların ve vahşi aslanların ulumasından, Yankılanan tepelerden, ağaçlıklı vadilerden hoşlanan tanrıça! Tüm tanrıçaları ve seni selamlıyorum böylece şarkımda!"

⁵⁵ Guarducci 1983, 137.

⁵⁶ Rein 1996, 237.

⁵⁷ Roller 2004, 128.

⁵⁸ Will 1960, 95–111; bkz. Gasparro 1985, 2.

⁵⁹ Roller 2004, 24.

⁶⁰ İndirkaş 2006, 4.

⁶¹ Rein 1996, 223.

⁶² Rein 1996, 223, 234.

⁶³ Guarducci 1970, 133–8; bkz. Lidov 1996, 134.

Kybele, bu *hymnos*'ta olduğu gibi, övgü veya adak yazıtı türündeki dinsel metinlerde yalnızca “Μητέρ” (Ana) olarak geçerken, yazın dünyasında ise genellikle özel adıyla yer alır.⁶⁴ Eski Yunan yazınında “Kybele” adına rastlanan en eski örnek İ.Ö. 7./6. yy.'a ait olan Stesikhoros'un 59. fragmanıdır:

“Öküz yiyen bir aslan, mağaranın ağzına geldi; taşıdığı zilli büyük tefe elinin tersiyle vurdu ve tüm mağara gürültüyle çınladı: ormandaki hayvanlar Kybele'nin kutsal gürlemesine tahammül edemiyordu ve çabucak ormanlık dağa koştular, tanrıçanın Rhea'ya adamak üzere bu elbiseleri ve sarı bukleleri asan yarı-kadın (hadım) rahibinden korkmuşlardı.” (Stesich. 59).

İ.Ö. 6. yy.'da Amorgos'lu Semonides “Κύβερος” kelimesini kullanırken Kybele rahiplerinden;⁶⁵ Hipponaks da “Zeus'un kızı Kybebe” ifadesini kullanırken Kybele'den bahseder.⁶⁶ İ.Ö. 6.–5. yy.'da Pindaros da eserlerinde Kybele'den birkaç kere söz etmiştir. Örneğin, Philodemos'un “*De Pietate*”sinde aktardığı üzere 80. fragmanında Kybele'ye “[δέσπ]οιν[αν] Κυβέ[λων] ματ[τέρα]” (kudretli Ana tanrıça Kybele) diye hitap etmiştir.⁶⁷ Bu tümce *hymnos* formunda sıkça görülen *accusativus* hâlinde ve kesme işareti ile yazılmış olduğundan Lehnus'a göre bir Kybele'ye adanan *hymnos*'un başlığıdır.⁶⁸ Yine Pindaros'un 3. Pythia Ode'sinde (Pindar. *frag.* 3,79) Kybele ayinlerine yönelik “έννύχια” kelimesinin kullanması da yorumculara göre tanrıçanın onuruna dağlık alanda yapılan gizemli ayinlerin gece düzenlendiğini gösterir.⁶⁹

Kybele'nin etimolojisi de Eski Yunan edebi metinlerinde, sözlüklerde ve tarihî metinlerde sıkça yer almıştır. Eski Yunanca'daki adı “Κυβέλη” olan Ana Tanrıça, yazarların genel kanısına göre “*kybeleia*” sıfatı ile birlikte anılmış, Eski Yunanca ve Latince'de kullanılan adları bu sıfattan dönüşerek son hâllerini almıştır. Strabon (İ.Ö. 64/3–İ.S. 24), “*Geographika*” eserinde “Kybele” kelimesinin “Kybelon” Dağları'ndan ileri geldiğini söylemiştir (Strab. 12,5.1–3). Hesykhios'tan (*Lexikon*) edindiğimiz bilgilere göre: Tanrıça'nın Phrygia'daki adı da Eski Yunan'da olduğu gibi “Κυβέλη” idi. Yunan etimologlar tanrıçanın adını “άντρα και θάλαμοι”(mağaralar ve iç odalar), yani “Kybele'nin kayalıkları ve mağara tapınakları” anlamındaki “Κύβελα” kelimesinden türetmişlerdir (Hesy. *Lex.*: “Κύβελα”, s. 930). Suda ve Stephanos Byzantios gibi Geç Dönem yazarlarına ait sözlüklerde (Steph. Byz. *Ethn.* 389,9–12) de Kybele adının Phrygia'daki “Kybeleia” isimli bir dağdan türediği belirtilmiştir. Böylece Phryg anıtlarının ikonografisi de tanrıçaya atfedilen “dağın anası” kavramıyla şekillenmiştir. Hatta Diodoros'un anlattığı (Diod. *Bibl.* 3,58) Kybele'nin doğuş *mythos*'u da tanrıçanın bu yönüne işaret eder. Maurus Servius Honoratus, Vergilius'un “Aeneis” eseri üzerine yazdığı incelemede (“Ad Aeneas”) Kybele'nin etimolojisine dair çeşitli görüşleri sıralarken bu adın kimilerine göre kulte tapınanların tapınım yeri olan “Cybelus” adlı Phryg dağından geldiğini belirtmiştir (Serv. A., 3,111). Servius ayrıca Kybele'nin adının kimilerine göre tanrıçanın Phrygia'daki ilk rahibi Kybelos'tan, kimilerine göre ise onun hadım rahipleri *Gallus*'lara özgü baş çevirme hareketini ifade eden terimlerden geldiğini belirtir.⁷⁰

Strabon eserinin bir başka yerinde (10,3.12) Phryg'lerin tanrıçayı “Agdistis” ismiyle veya tanrıçanın yaşadığı varsayılan mağaraların bulunduğu yerlere istinaden “İda'lı, Dindymos'lu, Sipylos'lu, Pessinus'lu” gibi onunla bağlantılı yer adlarıyla oluşturulmuş sıfatlar ile; ya da Hititlerin tanrıçası “*Kubaba*”nın Helenleştirilmiş adı olan “*Kybebe*” adı ile andıklarını belirtmiştir. “Κυβέβις” (“Κύβερος”) kelimesi hadım rahip için; “Κύβαμος” lakabı ve “Κύβαβδα” kelimesi ise tanrıçanın hadım rahibi Attis için kullanılmıştır. “Κυβαίζοντες” ise Lakedaimonia'da hem Attis için, hem de onun gizemli eğlencelerinde yer alan

⁶⁴ Roller 2004, 22.

⁶⁵ Semon. *fr.* 36, West II, bkz. Burkert 1979, 102.

⁶⁶ Hippon. *fr.* 127, West I, bkz. Bremmer 2004, 539.

⁶⁷ Pindar. *fr.* 80; bkz. Henrichs 1976, 253.

⁶⁸ Lehnus 1973, 275–277; bkz. Lidov 1996, 130. Bu konuda karşıt görüş için bkz. Lidov 1996, 136–7.

⁶⁹ Gasparro 1985, 20.

⁷⁰ Serv. A., 3,111: “ἀπὸ τοῦ κυβιστῶν τὴν κεφαλὴν”; 10,220.

katılımcılar gibi fanatikler için kullanılmış olup Hermes’le özdeşleştirilmiştir.⁷¹ Modern araştırmacılar-
dan Roheim, bu konuyla ilgili farklı bir görüş sunmaktadır. Roheim’in Yunan tanrı adlarının Fenike
dilindeki karşılıklarının o tanrıları sembolize eden müzik aletlerinin adlarıyla örtüşmesinden yola çıkarak
Kybele adının da onun atribülerinden *kymbalon*’un (zil) Kybele’ye dönüşmüş olma ihtimalini gös-
terir.⁷²

İ.Ö. 5. yy. ikinci yarısında Atinalı heykeltıraş Phidias’ın öğrencisi Agorakritos,⁷³ yanında aslanlarla otu-
rurken ve elinde bir tef (*tympanon*) tutarken görülen ve standart bir model haline gelecek bir Kybele
heykeli yapmıştır.⁷⁴ O örnekten itibaren Kybele, birçok Greko-Romen sanat eserinde tıpkı Rhea gibi
elinde bir *tympanon* tutarken ve yanında aslanlar ile tasvir edilir. Uygarlığı, kentleri ve kuleleri korudu-
ğu için başında kule duvarı şeklinde bir taç (*polos*) ile; vahşi hayvanların eğiticisi ve el değmemiş doğa-
nın hâkimi olduğuna inanıldığı için de yanı başında aslanlarla resmedilmiştir.⁷⁵ Bir başka görüşe göre
aslanların çektiği arabasında oturması dünyanın havada duruyor olmasını, boyunduruk altında iki ya-
nında veya kucagında duran aslanlar ise tanrıçanın tüm varlıklar üzerindeki (kontrollü) gücünü sembo-
lize eder.⁷⁶

Kybele ile ilgili mitolojik anlatım ise yalnızca Hellenistik Dönem’de görülür.⁷⁷ Örneğin Rodoslu Apol-
lonios (İ.Ö. 270–215), “*Argonautika*”sında Kybele’nin ritüelini *Argonautika mythos*’u bağlamında ele
alır. Bu *mythos*’ta *Argonautēs*’ler Mysia Bölgesi’nde Kyzikos (Erdek) yakınındaki Dindymos Mağ-
arası’nda Δινδυμήνη μήτηρ onuruna düzenlenen gizemleri kutlamaktadırlar. Apollonios, Kybele ile ilgili
kısım şu şekilde anlatmaktadır:

“*Odunların arasında kökleri kurumuş kocaman gövdeli eski bir asma ağacı duruyordu, dağ tanrıçasının
kutsal suretini yapabilmek için onu kestiler; Argos onu ustalıklıla şekillendirdi ve en fazla büyüyen
ağaçların, uzun meşe ağaçlarının gölgesinin altında kayalık bir yüksekliğin üzerine koydular, onun
yanına da küçük taşlardan oluşan bir sunak yaptılar. Sonra başlarına meşe yapraklarından yapılmış
taşlar takmış halde Phrygia’da oturan ve tapınmaya en lâyık olan tanrıça “Δινδυμήνη μήτηρ”e
(Dindymos Dağı’nın Anası’na) ve onunla birlikte Titias ve Kyllenos’a yalvararak kutsal ritüellerini
gerçekleştirmeye başladılar. Çünkü bu ikisi kader dağıtanlar ve “μήτηρ Ἰδαίη” (İda Dağı Tanrıçası)’nin
yardımcıları olarak seçilmişti. Iason yanan kurban etinin üzerine sunular dökerek şiddetli rüzgârları
başka yöne göndermek için tanrıçaya ciddi bir şekilde yalvardı. Aynı zamanda Orpheus’un emriyle
erkeklerin genç olanları tüm zırhlarını kuşanmış şekilde, kalkanlarına kılıçlarıyla vurarak ve büyük
adımlarla dans ederek etraflarında dönmeye başladılar. Amaçları insanların hâlâ kralları
[Argonautēs’ler tarafından yanlışlıkla öldürülen Doliones Kralı Kyzikos] için çizgikler attıkları lanetli
şehirden yükselen ağlama seslerini bastırmaktı. Phryg’lerin bugün tamburün ve davulla Rhea’nın
gönlünü aldıklarını düşüncelerinin sebebi budur. Yakardıkları tanrıça onların eksiksiz ve zevkle yerine
getirdikleri kurban törenini gördü.” (Apollon., 1,1119–1139).*

Aristophanes “*Ορνιθες*” (Kuşlar) eserinde Kybele’den “*Δινδυμήνη*” (sahibe) sıfatıyla ve “*μεγάλη μητρὶ
θεῶν καὶ ἀνθρώπων*” (“Tanrıların ve İnsanların Büyük Anası”) tanımıyla bahseder (Aristoph. *Orn.* 874–
6). İ.Ö. 3. yy.’da şair Kallimakhos, 3. iambik şüirinden kalan fragmanlarda “Kybele” özel adını kulla-
narak, Kybele onuruna hadım olmak üzere olan bir genci şöyle tasvir etmiştir:⁷⁸

⁷¹ Bkz. Hesy. *Lex.* 930.

⁷² Roheim 1929, 185, n. 5.

⁷³ Pausanias’a göre bu kişi Phidias’tır (bkz. Paus. *Peri. Hell.* 1,3,5.

⁷⁴ Claerhout – Devreker 2008, 48–9.

⁷⁵ Meyer 1987, 113.

⁷⁶ Stewart 1970, 76.

⁷⁷ Vassileva 2001, 52.

⁷⁸ Clayman 1980, 22.

“Savuruyorum saçlarımı Kybele’yi onurlandırmak için, Phryg flütünün sesine doğru ve peşimden sürüklenen elbise içinde, eyvah! Tanrıça’nın kölesine, Adonis(Attis)’e yas tutmak için!” (Kallim. *İam.* 3, fr. 193, 34–38).

Kybele tapımı gerek taşkın ayinleriyle, gerek ortak müzik aletleriyle ve esrik danslarıyla, yaşam-ölüm-yeniden doğum öğelerini barındırmasıyla, gerek kutlamaların gece meşale yakılarak yapılmasıyla, en önemlisi de bu ortak unsurlarla birlikte anavatanlarının da ortak (Anadolu) olması sebebiyle Dionysos’la ilişkilendirilir. Bazı arkeolojik buluntularda iki tanrısal varlığın birlikte yer alması da bu ortaklığın somut kanıtları olarak sayılabilir.⁷⁹ Kybele tapımını Eski Yunan yazınında Dionysos’çu bağlamda ele ilk alan ise Euripides’tir. “βάκχα” (*Bakkha*’lar) eserinde yine “Kybele” adının kullanıldığını ve onun gizemli ayiniyle ilgili gerçek bir sahneyi yansıtan dizeleri görürüz.⁸⁰ Euripides, Dionysos ritüellerinin taşkın özelliğinin Kybele tapımıyla ortak özellik olduğunu kısaca şöyle belirtir:

“Fildişiyle süslenmiş thyrsos(değnek)’u sallayarak
Büyük tanrıça Kybele’nin gizemlerini yücelten kişi,
Dionysos’a hizmet ediyor demektir.”⁸¹

Tef, flüt ve zil seslerinin kullanılması ve kutsanması tanrıçanın ayinlerinde tipik bir “μανία” (çılgınlık, esrime) hâline geçme durumuydu.⁸² Erken dönem Eski Yunan metinlerinde dağlık bir arazide flüt, *tympanon* ve *kymbalon* sesleri eşliğinde ulaşılan bu ruh hâli, yani tanrıya kendini kaptırma durumu, bu coşkunun ve “μανία”nın ritüel atmosferi vurgulanırdı.⁸³ Saygısız davranışta bulunan bazı erkekleri tanrıçanın cezalandırmasının canlandırıldığı “μανία”, Meandros ile Sangarios’un değişimlerini karakterize ederdi.⁸⁴

Ritüellerdeki bu esrime hali ve taşkınlık ögesi filozofların da eleştirilerine maruz kalmıştır. Örneğin, İ.Ö. 4. veya 3. yy.’a tarihlendirilen Pythagoras’çı kadın filozofun Phintys öğretilerinde kadınlara uygun düşün ve onları erdeme götüren davranışları ele alırken (esrimeye ve sarhoşluğa yol açacağı için) ev kadınlarının Ana Tanrıça’nın dinsel ayinlerine katılmalarının yanlış olduğunu belirtmiştir.⁸⁵

İ.S. 4. yy.’da Erken Hristiyanlık Dönemi’nin en önemli şairlerinden olan Clemens Aleksandrinus’un “*Protreptikos Pros Hellenas*” (“Paganlara Öğütler”) eserinde geçen ve Kybele ayini hakkında olduğu düşünülen bir dizede de bu ayini sembolize eden unsurların kullanıldığı ritüele ait küçümseme içeren şu ifadelerin yer alması ayinlerde kullanılan sözleri yansıtmaları bakımından önemlidir:

Ἐκ τυμπάνου ἔφαγον·	“Teften yedim. (<i>tympanon</i>)
ἔκ κυμβάλου ἔπιον·	Zilden içtim. (<i>kymbalon</i>)
ἐκερνοφόρησα·	(Kutsal kabı) taşıdım. (<i>kernos</i>)
ὑπὸ τὸν παστὸν ὑπέδυν.	Yatağa (örtünün altına) sokuldum.” (<i>pastos</i>) ⁸⁶

Yine aynı yüzyılda son Pagan Roma İmparatoru Iulianus (İ.S. 331–363), dinî inancının da etkisiyle Kybele kültürüne ilgi duyan hatta onu canlandırmaya çalışan önemli kişilerden biri olmuştur. Öyle ki,

⁷⁹ Bu arkeolojik buluntulara Yunanistan’ın Boiotia Bölgesi’nde bir kent olan Lebadeia’da bulunmuş Hellenistik rölyef ve Ostia’da Ana Tanrıça tapınağındaki Attis altarıda bulunmuş olan Dionysos heykeli örnek verilebilir. İlkinde bir inisiyasyon sahnesi görülür. Dionysos, tapıma yeni kabul edilen giysili bir genci Büyük Ana’ya takdim ederken görülür. Bunların dışında Ostia’da yine aynı yerde bulunmuş olan ve Dionysos atribüleri içinde temsil edilen Attis heykeli bu ilişkilendirmeye dair somut verilerdir (bkz. Gasparro 1985, 11 n. 23–4).

⁸⁰ Gasparro 1985, 17–8; Vassileva 2001, 52.

⁸¹ Eur. *Ba.* 79–80.

⁸² Gasparro 1985, 21.

⁸³ Vassileva 2001, 52.

⁸⁴ Gasparro 1985, 16.

⁸⁵ Taylor 1822, 71.

⁸⁶ Clem. Alex. *Prot.* 2,15,3. Metinde yenen ve içilenin ne olduğu yazılı değildir, ayrıca *pastos*’un bir diğer anlamı “gelin yatağının perdesi”dir. (Meyer 1987, 114; ayrıca bkz. Roller 2004, 356 n. 32).

tanrıçaya tapınıldıkça Pessinus halkına para yardımı yapmaya bile söz vermiştir.⁸⁷ İ.S. 362 yılında çıktığı bir gezi sırasında Pessinus'taki Kybele tapınağına uğrar ve burada tanrıçaya bir kurban keser. Döndükten sonra haziran ayında “her türlü yaşamı kontrol eden ve tüm nesillerin varlığının ve mükemmelliğinin nedeni” (Iulian. *Orat.* 5,166B) olarak gördüğü Kybele için “Εἰς τὴν Μητέρα τῶν Θεῶν” (“Tanrıların Anasına”) başlığıyla bir *hymnos* yazar. Bütün yaşamın nedeni, sahibesi ve koruyucusu olarak gördüğü Kybele'ye 5. söylevinde övgüler düzer ve tüm insanlara mutluluk bağışlaması için yakarır (Iulian. *Orat.* 5,166B). Iulianus'un söylevde aktardığı üzere İ.Ö. 5. yy. sonunda Ana Tanrıça'nın ritüellerini Atinalılara tanıtmak üzere bir dilenci-rahip (*metragyrta*: ana için toplayan) Atina'ya gelir, ancak öfkeli vatandaşlar tarafından uçurumdan aşağı atılır.⁸⁸ Daha sonra Atinalılar çıkan bir veba salgınından kurtulmak için Delphoi kehanetine danışırlar. Onlara Ana Tanrıça'ya bir tapınak inşa etmeleri gerektiği söylenince de “*Metroon*” adını verdikleri bir tapınak inşa ederler ve böylece tanrıçanın kutsal mekânı Hellas'taki yerini almış olur.

Kybele Tapımının Roma'ya gelişi

Eski Roma dünyasında evde düzenlik sağladığına inanılan tanrıların devlet tanrıları arasında yer aldığı, gerek Eski Yunanlardan gerekse İtalya'nın Romalılardan önceki hâkimi Etrüsklerden alınmış tanrıların da bulunduğu çok tanrılı bir inanç sistemi hâkimdi. Antropomorfik tanrıları Roma dinine dâhil ederek bu inanç sistemi üzerinde ilk köklü değişikliği gerçekleştiren Etrüsk kralları sayesinde, başta Iuppiter, Mars, Quirinus üçlüsünün (tria) ardından Iuno, Minerva ve Janus gibi yabancı tanrılar da ilk olarak Roma dininde yer almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra, ticarî ve siyasi ilişkiler neticesinde çeşitli toplum ve kültürlerle, özellikle de doğu toplumlarıyla kültürel alışverişler gerçekleşmiş, Roma'nın Pagan inanç sistemine farklı toplumların inanışları ve tanrıları da eklenmiş, bunlar Roma yerel unsurları ile birleşerek bu sisteme dâhil olmuştur. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan siyasi karışıklıklar ve zor savaş dönemlerinin etkisiyle toplumu ve bireyleri ahlâkî olarak ve refah açısından tatmin etmede yetersiz kalan Roma devlet dini yeni arayışlara yelken açmıştır. Bu arayışların sonucunda devlet, beklentilere cevap verme vaadiyle insanların dünyasına giren *mysteria* (gizem dinleri)'lara başvurmuş ve bu sayede hem dinsel hem kültürel anlamda zenginleşerek gelişmiştir. İ.Ö. 6. yy.'dan itibaren devlette yerini almaya başlayan yabancı tanrı ve tanrıçaların arasında Roma'ya resmî olarak giren ilk yabancı tanrıça Phrygia'lı Kybele'dir. Gizem dinlerinde olduğu gibi Kybele tapımında da bereket, koruyuculuk, kurban sunumu, tanrıya yakın ve onun acısına ortak olmak için kendine acı çekirme gibi temel unsurlar yer alıyordu. Kybele'yi Kuzey Thrakia Bölgesi'nden Orpheus; doğudan Pers, Mısır, Hindistan ve Anadolu kaynaklı Mithras, Isis, Ceres ve Dionysos gizem dinleri izlemiş ve bu inançlar da varlığını asırlarca sürdürmüştür. Dionysos gizem dini, Güney İtalya'daki Yunan kolonilerinin köleleri aracılığıyla Roma'ya girmiş ve kıtlık döneminde ihtiyaca karşılık olarak İ.Ö. 5. yy. sonunda devlete dâhil olmuştur. Bu dönemde Apollon rahibesi Sibylla'nın kitaplarına başvuran Romalılar, Dionysos'u, Ceres ve kızı Persephone'yi kutsal üçlü olarak almaları gerektiğini öğrendiklerinde hemen bu tanrılara Aventium Tepesi'nde tapınak yapılmış ve onlara bereket sembolü olarak tapınılmaya başlanmıştır.

Kybele kültünün Roma'ya gelişi, Hellas'a gelişiyle benzer şekilde, Dionysos'un (İ.Ö. 5. yy.) ve Asklepios'un (İ.Ö. 293) ülkeye girişiyle benzer nedenlerle olmuştur. Roma'da yerel bereket tanrıçası Ops ile bir tutulan Kybele buraya ilk olarak İ.Ö. 6. yy.'da girmiş, ancak devlet dinindeki yerini alması bundan üç yüzyıl sonra Kartaca Savaşları sonrasında olmuştur. Roma'nın İ.Ö. 217'deki Trasimenus yenilgisinden sonra Sibylla kitapları tanrıları yatıştırma amaçlı birkaç kefaretin dışında bir de Venus Erycina (Eryks'lü) için bir tapınak inşa edilmesini öngörür. I. Kartaca Savaşı esnasında (İ.Ö. 264–241) Kartacalıların sığınağı durumundaki Kuzey Sicilya kenti Eryks'ün Fenikeli ana tanrıçası Astarte, Venus'a denk

⁸⁷ Claerhout – Devreker 2008, 41.

⁸⁸ Ayrıca bkz. Lomeier, *Cap.* XV, 211.

olduğundan (Liv. *A.U.C.* 22.9; 23.30–1) kente girebilen ilk yabancı tanrıça olmuş olur.⁸⁹ Savaşın ikincisi yaşanırken Roma'da da aynı şey gerçekleşmiş, bu kez Kybele tapımı Sibylla kitaplarının önergesiyle Roma'ya getirilmiştir. Kybele kültürünün Roma'ya girişinin öyküsü birçok Antik yazarın ve tarihçinin metinlerine konu olmuştur. Tanrıçanın kente resmi olarak gelişinin detaylarını Strabon ve Titus Livius'tan öğreniyoruz. Akdeniz ve Yakındoğu coğrafyasına hâkim olma uğruna İ.Ö. 218–201 yılları arasında Roma ordusu ile Hannibal önderliğindeki Kartaca ordusu arasında yaşanan II. Kartaca savaşlarının son evrelerinde (İ.Ö. 204) İtalya'yı istila eden Hannibal'in orada kalmaya devam edişi Romalıları endişelendirince, bu buhranlı dönemde bir kurtarıcı tanrı arayışına giren rahipler kurtuluş için daha önceden yaptıkları gibi gizemli kitaplara başvururlar (Strab. 12,5,3). Campania Bölgesi'nin Cumae Kenti'nde Apollon'un kahinesi Sibylla'nın söylediği kehanetlerin kopyalarını içeren Sibylla kitaplarında Roma'yı kurtaracak bir bilgi bulunduğu ileri sürülür ve bu halka ilan edilir. Warrior'a göre Sibylla kitapları yabancı tanrıların resmî kabulündeki değişimi temsil ettiği için kentte Senato ve dini otorite tarafından uygulanan denetimin bir göstergesiydi.⁹⁰ Bu kitaplara yalnızca *Quindecimviri* ulaşabilir ve Senato'nun talimatları doğrultusunda rahiplerden oluşan bu heyet Sibylla kitaplarına danışılabildi.⁹¹ Bu kitaplarda Roma'ya getirilmesi öngörülen tanrılar Apollon ve Asklepios'un yanı sıra, Kybele de aynı öngörü doğrultusunda Campania Bölgesi'ndeki Magna Graecia Hellen kentlerinden biri olan Cumae'dan getirilmiştir. Bu bilgiye göre: Yabancı bir düşman İtalya'ya hücum ettiğinde Roma yalnızca Anadolu'daki Pessinus kentinin Ana tanrıçasını (Kybele) Roma'ya getirmekle ondan kurtulabilir. Pontos'lu Herakleides, kâhine Sibylla'nın Phrygia'lı olduğunu, Pausanias ise Smyrna yakınındaki Erythrai'dan olduğunu belirtir (Paus. *Peri Hell.* 10,12,240). Yani her iki olasılıkta da Sibylla'nın Anadolu olması kehanetlerin halkı Anadolu tanrı ve tanrıçalarına yönlendirmesindeki sebeplerden biridir. Sibylla böylece tıpkı önceden Roma için Anadolu'nun tanrısı Apollon'u önerdiği gibi Roma'ya kendisiyle bağlantısı olan, kendi yurdundan bir Tanrıça'nın getirilmesini önerir.⁹² Bu bildirin üzerine Pergamon kentine giden beş kişilik senato heyeti, Pergamon Kralı I. Attalos'tan öte dünyada mutluluk verdiğine inanılan şehirlerin koruyucu tanrıçası Kybele'nin tasvirini, yani kara bir göktaşı (*baitylos*) olan kutsal taşı isterler. Kybele'nin bir taşla tasvir edilmesi, yöre insanının ağaçlara, kayalara ve vahşi hayvanlara tapmasının; Kybele'nin kayalık ve ormanlık bölgelerde, mağaralarda yaşadığına inanılmasının somut bir göstergesidir. Bu taşı almak için bugünkü Ballıhisar Bölgesi'nde bulunan Pessinus'a giden heyet, oradaki Kybele tapınağından kutsal göktaşını aldıktan sonra tören eşliğinde Roma'ya girer. O zamanlar Keltik Galatia'luların topraklarında yer alan Phrygia'daki Pessinus'un Ana Tanrıçası da siyah bir taş şeklinde Roma'ya gelmiş olur.⁹³ İ.Ö. 204 yılında Kybele sureti Ostia'ya vardığında onu almaya hak kazanan kişi en erdemli kişi (*vir optimus*) seçilen Scipio Nasica olur. Nasica, bu göktaşını Roma'ya getiren gemiye çıkıp onu teslim almış, ancak gemi Roma'ya yaklaşırken karaya oturunca bir Vesta rahibesi olan Claudia Quinta tanrıçadan yardım dileyip rüzgârın da yardımıyla gemiyi kemeriyle çekerek onu kurtarmıştır.⁹⁴ Kybele'nin tasviri olduğuna inanılarak kutsal sayılan bu siyah göktaşı ilk olarak Palatium Tepesi'ndeki Zafer Tapınağı'na (Victoria) konmuş, sonradan İ.Ö. 191'de inşası bitince Kybele tapınağına yerleştirilmiştir. Tanrıça'nın suretinin Roma'ya getirildiği gün bayram-tatil ilan edilerek bir *lectisternium*⁹⁵ ve onun onuruna Megalesia Bayramı-Oyunları (*Ludi Megalenses*) düzenlenir (Iuv. *Sat.* 16). Titus Livius o günü şöyle anlatır:

⁸⁹ Warrior 2006, 82.

⁹⁰ Warrior 2006, 82.

⁹¹ Warrior 2006, 82.

⁹² Wesendonk 1932, 23.

⁹³ Wesendonk 1932, 23.

⁹⁴ Claerhout – Devreker 2008, 52. Claudia Syntykhe tarafından yaptırılarak Claudia Quinta'ya adanan İ.Ö. 2. yy.'a ait ünlü altar için bkz. Vermaseren 1977, 158, res. 30.

⁹⁵ *lectisternium*: Bir tanrı veya tanrıçanın suretinin veya heykelinin sedyede taşınarak halka gösterilmesini, tanrılara yemekler sunulmasını içeren ritüel.

“Tüm vatandaşlar onu görmek için toplanınca, halk sokaklarda kapıların önünde bekleyip tütsüler yakarken Kybele'nin Roma kentine kendi isteğiyle ve dostça girmesi için dua ederler... Tanrıça'yı (taşı) Palatium'daki Zafer Tepesi'ne taşıdıkları aynı gün, yani 12 Nisan ise bayram olarak ilan edildi, halk tanrıçaya sunmak üzere sık sık Palatium'a hediyeler getirdi, lectisternium ve Megalesia adı verilen oyunlar düzenlendi.” (Liv. A.U.C. 21–30; 39,14,13–14).

Sibylla'nın kehaneti doğru çıkmış olur ve kent Kybele'nin suretinin getirilişinden sonra huzura kavuşur. Roma'nın Akdeniz'de ve Yakındoğu'da hâkim güç haline gelmesinden sonra Kybele inancı derinleşir ve tapımı Roma'da önemli bir yer tutmaya başlar. Bu olaydan kısa bir süre sonra, İ.Ö. 189 yılında *Magnesia ad Sipylum* (Manisa) kentinde Romalıların III. Antiokhos'a karşı kazandığı zaferden sonra, Roma Generali Gaius Manlius Vulso komutasındaki Romalı askerler, Galat'ların Antiokhos'a yardım edişlerini cezalandırmak üzere Galatia Bölgesi'ne gider.⁹⁶ Pessinus'a ayak basınca Kybele rahipleri (*Galloi*) tarafından beklenmedik bir coşkuyla karşılanan Manlius'a, üzerine bastığı o toprakların kısa zamanda egemeni olmasına Romalıların izin vereceğine dair Ana Tanrıça'nın kehanetinin söylenmesi üzerine⁹⁷ iki ülke arasındaki ilişkilerin yakınlaşacağını ve dinsel bir etkileşimin olacağını diğer bir işareti belirmiş olur. Bu son olayla birlikte artık Kybele inancı tamamen ülkeye girmiş olur.

Kybele'nin Roma Toplumundaki Yeri

Kybele birçok ünlü politik şahsiyetin de desteğini alarak Roma'da saygı gören bir tanrıça olmuş ve onun kült figürleri Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemlerinin birçok önemli yazarının eserlerine konu olmuştur. Roma yazınında özellikle “*Cybele*”, “*Cybebe*”, “*Magna Mater deum Idaea*” (Tanrıların Ida'lı büyük anası) “*Mater deum*” ve “*Magna Idaea*” adlarıyla anılmıştır. Tanrıçanın Roma'ya getiriliş öyküsü dışında Roma yazınında mitolojik ve dinsel bağlamda yer aldığı metinlerin en eskilerine örnek olarak Plautus'un (İ.Ö. 254–184) oyunlarının birkaçında “Kybele” ile bir tutulan tanrıçalardan bahsedildiği bilgisi verilebilir. Örneğin, *Persa* (Persler) oyununun aşağıdaki dizelerinde bahsi geçen Roma dininin yerel bereket tanrıçası ‘Ops’, zamanla Yunan tanrıçası Rhea ve Kybele ile bir tutulmuştur.

*Iovi opulento, incluto,
Ope gnato, supremo, valido, viripotenti,
opes, spes bonas, copias commodanti,
lubens vitulorque merito ...*⁹⁸

*“Görkemli, ünlü Iuppiter'e,
Ops'un oğluna, en büyüğe, en üstüne, hükmedene,
Fırsatlar, iyi umutlar, zenginlikler bağışlayana,
İsteyerek ve neşeyle sunuyorum (kurbanı).*

Lâtin Edebiyatından örneklerde Kybele, “*Bona Dea*” (İyi Tanrıça), “*Magna Mater*” (Büyük-Yüce Ana), “*Mater Turrigera*” (Kule taşıyan Ana) ve “*Tellus-Terra Mater*” (Toprak Ana) isimleriyle de anılmıştır. Kybele'nin Mısır'ın koruyucu bereket tanrıçası Isis ile özdeşleştirildiğini ise Roma yazınında Apuleius (İ.S. 125–160)'un metninde görebiliriz. Metinde Tanrıça Isis kendisini şöyle tanıtır: “*Tanrısallığım tektir benim, tüm dünya çeşitli biçimlerle, değişik törenlerle ve türlü isimlerle tapar bana. İnsanlığın ilk soyu olan Phryg'ler tanrıların Pessinus'lu Anası' der bana.*”⁹⁹ Kybele'nin Pessinus'ta bulunan kült merkezi nedeniyle özellikle Roma yazınındaki örneklerinde sıkça “Pessinus'lu” sıfatıyla yer almasının yanı sıra Vergilius'un (İ.Ö. 70–İ.Ö. 19) Aeneis destanına göre Romalıların ana vatanı Troia sayıldığından, Ana Tanrıça Troia'lıların büyük anası olarak da görülmüştür. Tanrıçanın kültü de buraya yakın bir yer olan Pessinus'tan geldiği için her ne kadar coşkulu kült törenleri Romalılara yabancı gelse de Kybele diğer yandan yerel bir tanrıça sayılmıştır.¹⁰⁰ Ancak böyle sayılmasının esas nedeni Etrüsk Kral Tarquinius Superbus zamanında (İ.Ö. 535–509) Apollon rahibesi Sibylla'nın, yukarıda anlatıldığı gibi çoğu kez yabancı tanrıların Roma'ya getirilmesini öngören kehanet kitaplarının Roma'ya gelişidir. Yani Kybele'nin

⁹⁶ Çapar 1979b, 168.

⁹⁷ Liv. A.U.C. 38–39,18,9.

⁹⁸ Plaut. *Pers.* 2,3; 251–253.

⁹⁹ Apul. *Metam.* 11,5.

¹⁰⁰ Claerhout – Devreker 2008, 46–7.

Roma'daki yerini alması tıpkı Eski Yunan'daki gibi olmuş, Romalılar savaş sonrası buhranlı dönemde Apollon rahibesi Sibylla'nın kehanetlerine başvurunca Kybele inancına yönlendirilmiştir. Ancak Yunan dünyasındaki durumdan farklı olarak İ.Ö. 3. yy. sonlarında Romalılar Kybele'yi kente resmen isteyip Roma dininin bir parçası olacak şekilde oraya getirmişlerdir. Böylece Anadolu'dan Roma'ya nakledilen Ana Tanrıça kültü zafer veren ve Roma Devleti'ni koruyan tanrıça olarak Palatium'da Roma Cumhuriyeti'nin kültürleri arasındaki yerini almış olur ve İmparatorluk Dönemi boyunca da önemini sürdürür.¹⁰¹

Roma yazınında genel olarak "Cybele" ve "Magna Mater deum Idaea" adlarıyla anılan tanrıça kentte yer almaya başlayınca Cumhuriyet Dönemi'nde İtalya'nın Roma hâkimiyetindeki eyaletlerinde ve batıdaki kentlerinde önemli ölçüde yayılmış, tasvirleri bu döneme ait çok sayıda sikkede yer almıştır. İmparatorluk döneminde ise Roma devlet dininin bir parçası hâline geldikten sonra Kybele kültürüne olan ilginin arttığı İmparator Claudius Dönemi'nde (İ.S. 41–54) kült törenlerine resmi olarak izin verilmiştir.¹⁰² Bu dönemde yüksek rahibin (*arkhiereus*) altında hepsi Attis adını taşıyan, beşi Phrygia kökenli, beşi Galatia kökenli Roma vatandaşı olan toplam on Meter rahibi bulunuyordu; ayrıca *arkhigallos*'un başkanlık ettiği bir *gallos*'lar kurulu yer almaktaydı.¹⁰³ Antoninus Pius da hüküm sürdüğü dönemde (İ.S. 138–161) Roma'nın yabancı kültürlere karşı tedbirli oluşunu değiştirerek sert tutumu yumuşatmakla kalmamış, Kybele tapımı da bu sayede her türlü sosyal sınıfın üzerinde yer alarak halka girmiştir.¹⁰⁴ Ancak kentte Kybele'ye yönelik festivallerin yapılmasına izin verilse de devletin özellikle yabancı kültürlere karşı tedbirli olması neticesinde Roma vatandaşının resmen Kybele rahibi veya rahibesi olması, tören alayında yürümesi, tapımda herhangi bir görevde yer alması Roma senatosu tarafından yasaklanmıştır (Dion. Hal. *Ant.* 2,19,5). Rahiplerin tören alayına da yalnızca senede bir gün, 27 Mart'ta Almo Nehri'nde tanrıçanın sureti yıkanırken tapınaktan ayrılabilme izni verilmiştir.¹⁰⁵ Gallus'ların hadım aşamasını içeren taşkın ayinleri Roma'nın dini yapısına ters olduğu için bir süre sonra bu ayinler tepki çekmeye başlamıştır. Roller'a göre bu tepkinin sebebi hadım etme olayının verdiği rahatsızlıktan öte rahiplere verilen haklarla ilgilidir. Roma'da vatandaşlar kölelerden ve yabancılardan üstün sayıldığı ve hadımlar aslında köle olarak kullanıldığı için, hadım rahiplerin devlet kültüründe böyle önemli bir mevkide yer aldıkları takdirde kölelerden üstün ve dokunulmaz bir hakka sahip olmalarıydı.¹⁰⁶ Yine de Kybele tapımı Roma devlet-dininin bir parçası olarak İtalya'nın ve batı eyaletlerinin Roma'ya bağlı kentlerine yayılmış; vatandaşların kutlamalarda görev almaları yasak olduğundan bu kentlerde ritüellerin yerine getirilmesi için devletin en alt sınıflarına, yani devlete ait kölelere (*servi publici*) başvurmak durumunda kalmıştır.¹⁰⁷ İ.S. 2. yy. sonunda rahipler kent meclisi tarafından seçilmeye ve Roma devletinin en yüksek rahip sınıfı olan *Quindecimviri* okulu tarafından onaylanmaya başlanmıştır.¹⁰⁸

Roma'da Kybele Onuruna Düzenlenen Festivaller

Kybele'nin âşığı Attis'e her yıl ilkbaharda kavuştuğu ve bu dönemde doğaya yeni bir yaşam geldiği düşünülür. Bu, aynı zamanda toprağın uyanmaya başladığı, tabiat ürünlerinin meydana çıkmaya hazırlandığı dönemdir. Vergilius (İ.Ö. 70–19) "*Georgicae*" eserinin 4. şiirinde Kybele ritüellerinin bir parçası olarak Kybele için çalınan zillerle doğanın, arıların harekete geçtiğini vurgular; savaş öncesinde doğanın uyanışa geçmeden önceki durumunu anlatırken kullandığı ifadeler Kybele için çalınan ezgiyi ve bunun doğaya, arılara olan etkisini şöyle yansıtmaktadır:

¹⁰¹ Vermaseren 1977, 11.

¹⁰² Claerhout – Devreker 2008, 48.

¹⁰³ Claerhout – Devreker 2008, 38.

¹⁰⁴ Domaszewski 1911, 52.

¹⁰⁵ Wissowa 1902, 264–5.

¹⁰⁶ Roller 2004, 305.

¹⁰⁷ Domaszewski 1911, 50.

¹⁰⁸ Domaszewski 1911, 53.

*Hinc ubi iam emissum caveis ad sidera caeli
nare per aetatem liquidam suspexeris agmen
obscuramque trahi vento mirabere nubem,
contemplator: aquas dulces et frondea semper
tectata petunt. Huc tu iussos adspere saporis,
trita melisphylla et cerinthae ignobile gramen,
tinnitusque cie et Matris quate cymbala circum.
ipsae considant medicatis sedibus, ipsae
intima more suo sese in cunabula condent.¹⁰⁹*

*“Kovanlardan gökyüzündeki yıldızlara doğru yayılır arı sürüsü,
Görürsün açık havada durgun yaz boyunca,
Şaşırırsın kasvetli bulutun rüzgârla geri çekilişini bir izlesen:
Tatlı suları ve yapraklı gölgelikleri ister daima.
Buraya serp önerilen baharları,
Öğütülmüş oğulotlarını, sıradan arı çiçeği otunu,
Hatta cınlat, çal zillerini Ana tanrıçanın dört bir yanda.
O zaman arılar yerleşir şifa veren kovanlarına,
En içten alışkanlıklarıyla, Saklanır yuvalarına.”*

Baharın başlangıcı olarak kabul edilen 22 Mart'ta Tanrıça Kybele'nin en önemli tapınım merkezi olan Pessinus'ta onun adına şenlikler düzenlenmeye başlanmıştır. Arnobius, “*Adversus Nationes*”inde Kybele onuruna düzenlenen festivalleri ilk düzenleyen kişinin Midas veya Dardanos olarak aktarıldığını belirtir. (Arno. Adv. Nat. 2,73,1). Festivaller Phrygia'da olduğu gibi Roma'da da düzenlenmiş ve ilk yüzyılda şekillenmeye ve Palatium Tepesi'nde kutlanmaya başlanmıştır. İmparator Claudius (İ.S. 41– 54) Dönemi'nde her yıl kutlanmak üzere düzenlenmeye başlayan festival, Greko-Romen kültürünün son parlak dönemini yaşadığı İmparator Gallienus (İ.S.253–260)'un ölümüne dek Roma devletinin kutladığı bayramlar listesinde yer almamıştır. Gallienus'tan sonraki imparator Claudius Gothicus (İS. 268–270) tanrıçanın rahiplerine ait olan Mart festivalinin tamamını devlet takvimine kabul etmiştir.¹¹⁰ 2. yy.'da tapınımın yardımcıları olarak *Sodalitates* denilen dinsel kardeşlik kulüpleri kurulmuş (Cic. Sen. 13,45), bir süre *Patricii* sınıfının himayesi altında sırayla tanrıçanın getirilişini kutlayan ve kısa süre sonra israfa yol açınca harcamaları kısıtlanan şölenler (*Mutitationes*) düzenlenmiştir. (C.S.L. I: XI: Fasti Prenestini: Mensis Aprilis: 4, s. 235) Genellikle dağ başındaki kayalıklarda, gündüz ile gecenin eşit olduğu günlerde yapılan Megalesia Bayramları çerçevesinde düzenlenen bu dinsel törenlerde, *tympanon* (tef), *kymbalon* (zil) ve flüt gibi müzik aletleriyle çifte balta, *phiale* (kutsal kâse), *kernos* (sunu kabı) ve *pastos* (tapınak/yatak) gibi nesnelere kullanılırdı.

Praetor'ların denetiminde ve Phrygia'lı bir rahip ile rahibenin sorumluluğunda düzenlenen (Dion. Hal. Ant. 2,19,4) bu festivaller İ.S. 3. ve 4. yy.'larda geleneksel hale gelmiştir. Ovidius (İ.Ö. 43–İ.S. 17/8), Roma'nın dini festivallerini anlattığı bir tür takvim niteliği taşıyan “Fasti” eserinde Kybele onuruna düzenlenen festivale bir çağrı niteliğinde şu dizeleri yazmıştır:

*Ter sine perpetuo caelum versetur in axe,
ter iungat Titan terque resolvat equos,
protinus inflexo Berecynthia tibia cornu
flabit. et Idaeae festa parentis erunt.
İbunt semimares et inania tympana tudent,
aeraque tinnitus acre repulsa dabunt:
İpsa sedens molli comitum cerace feretur
urbis per medias exululata vias.
Scaena sonat, ludique vocant. spectate, Quirites,
et fora Marte suo litigiosa vacent.
quaerere multa libet, sed me sonus aeris acuti
terret et horrendo lotos adunca sono.¹¹¹*

*“Dönsün gökyüzü üç kere hiç durmadan kendi ekseninde,
Titan üç kere bağlasın, üç kere çözsün atlarını,
Hemen bir gürültü koparacak kıvrık boynuzundan Berecynthia borusu,
Başlayacak Ida'lı Ana'nın festivali.
Hadım rahipler yürüyecek ve güm güm vuracak oyuk davullarına,
Çarpışan ziller o cınlayan seslerini yayacak etrafa:
Kuruluş hizmetlilerinin kadınsı boyunlarına,
Götürülecek Tanrıça feryatlar eşliğinde, şehrin ortasında caddeler boyunca.
Sabne tıkırdıyor, oyunlar çağırıyor sizi yerlerinize ey Quiris'ler (Roma'lılar)!
Bırakın bitsin boş mahkemelerde davacıların savaşları!
Pek çok soru sorardım size gerçi de,
Kıvrık borunun ürperten sesiyle bronzun tiz sesi korkutuyor beni.”*

Romalıların Yunanlardan aldığı ve “kutsal hafta” olarak geçen ve özellikle Attis'e adanan Mart festivali (*Hilaria Matris Deum*) her yıl 15–27 Mart tarihleri arasında kutlanırdı. Bu festivalden bir kesiti Dionysios şöyle anlatıyor:

¹⁰⁹ Verg. georg. 4,58–66.

¹¹⁰ Domaszewski 1911, 55–6.

¹¹¹ Ov. fast. 4,179–190.

“*İda’lı tanrıçanın ayinleri ibret vericidir; çünkü praetor’lar kurban keserler ve her yıl tanrıça onuruna Roma geleneklerine uygun oyunlar düzenlerler, ancak onun rahibi ve rahibesi Phrygia’lıdır ve tören alayında onun tasvirini şehir boyunca taşıyanlar da onlardır. Bu kişiler geleneklerine uygun olarak para dilenirler, göğüslerinde figürler taşırlar ve onların arkasından yürüyenler Tanrıların Anası’nın onuruna flütle ezgiler çalarken onlar da teflerini çalarlar. Ancak senatonun aldığı kanun ve karara dayanarak hiçbir (yerli) Roma vatandaşı rengârenk giysiler içinde, para dilenerek veya flüt çalanların nezaretinde şehir boyunca tören alayında yürüyemez veya Phryg törenleriyle tanrıya tapınamaz. [Romalılar] yabancı herhangi bir dinî geleneği kabul etme konusunda çok temkinlidir ve edepten yoksun her türlü şatafatlı gösteriye karşı büyük bir nefret beslerler.*” (Dion. Hal. Ant., II, 19)

Dionysios’un anlattığı bu “*Hilaria Matris Deum*” Festivali 15 Mart’ta kaval-taşıyıcıların (*cannophori*) kavallarını tapınağa taşımalarıyla başlar ve bu güne eylemi dolayısıyla “*Canna Intra*” denirdi. Bu kesik kavallar muhtemelen Kybele ve rahibi Attis’in bir önceki bölümde anlatılan hikâyesini, Attis’in henüz bebekken Sangarios Nehri’nin kıyısına terk edilmesini ve Kybele tarafından bulunmasını canlandırmak için yapılan sembolik bir tasvirdi. Festivalin bu ilk gününde “*arkhigallos*” (*başrahip*) dağda 6 yaşındaki bir boğayı kurban ederdi. 15 Mart’tan sonraki birkaç gün boyunca ekmek ve diğer yiyeceklerden, şaraptan ve cinsel ilişkiden uzak durulurdu.¹¹²

Bir hafta sonrası, yani 22 Mart, Kybele şenliklerinin gerçek anlamda başladığı gün olarak kabul edilirdi. Festivalin “*Arbor Intra*” denilen bu gerçek ilk gününde bir çam ağacı kesilir, *dendrophori* (ağaç-taşıyıcılar) ölen Attis’i sembolize eden yeni kesilmiş bu ağacı menekşelerle, yün bantlarla ya da Attis’in bir tasviriyle süsleyip Palatium Tepesi’ndeki Kybele tapınağına taşırlardı. Tapınanlar o günle birlikte toplam 3 gün boyunca ağaca yas tutardı. Çam ağacının kesilmesini ve onu süsleyip taşımaya içeren gösteri, Attis’in kendini hadım ederek bir çam ağacının altında gerçekleştirdiği ölümünü anmak amacıyla yapılırdı.¹¹³ Hristiyanların her yıl Noel Bayramı’nda çam ağacı süsleme geleneklerinin kökeninin de Attis’in bu ritüeli olduğu düşünülmektedir. Her iki inançta da ölümsüzlük ve yeniden diriliş, bir kurban ve ölüm olayının ardından vaat edildiğinden Attis’in çam ağacının altında ölmesi ile İsa’nın çarmıha gerilişi ve yeniden doğuşu arasında bir paralellik olduğu açıktır (Firm. Mat. Err. Prof. Rel. 27.1; Arnob. Adv. Nat. 5.17).¹¹⁴ 23 Mart, Mars’a adanmış tatil günüydü, bu arada kesilmiş ağaç tapınakta durmaya devam ederdi.

Phrygia kökenli “*sanguem*” veya “*dies sanguinis*” adı verilen ve festivalin en ileri aşamasını oluşturan günü, İmparator Claudius kendisini halka Senato tarafından seçilen imparator olarak takdim ettiği 24 Mart’ta devlet festivaline dâhil etmiştir.¹¹⁵ O gün yas tutulur ve perhiz yapılırdı. İnananlar tanrıçanın Attis’i kaybindan ötürü çektiği acıyı taklit edercesine ağlarlardı.¹¹⁶ Kybele onuruna düzenlenen ayinleri ve kurban törenlerini yürüten hadım rahipler (*galloi*) ve başrahip (*arkhigallos*) devreye girerek çılgın danslar edip bağırarak kan akana kadar kendilerini kamçılarlar, hadım ederler ve kanlarını da tapınaktaki heykelin ve sunağın üzerine akıttırlardı.¹¹⁷ Tüm bu kanlı ve acı içeren eylemleri Attis’in tutkusunu, ölümünü ve yeniden dirilişini kendileriyle özdeşleştirmek için gerçekleştirirlerdi.¹¹⁸

Kültün Phrygia’daki unsurlarından farklı olarak hadım Attis’i, gizemli ritüelleri ve hatta *tympanon*’u da içeren Greko-Romen karakteristikleri, özellikle Roma Edebiyatı’nda taşkın ayinlerle, hadım etme törenleriyle, esrimeyi ve çılgınlığı teşvik eden yüksek sesli müzikle ve renkli giysiler içinde hadım rahipler-

¹¹² Meyer 1987,114.

¹¹³ Meyer 1987,114.

¹¹⁴ Ayrıca bkz. Fear, 1996, 39.

¹¹⁵ Domaszewski 1911, 56.

¹¹⁶ Çapar 1979b, 181.

¹¹⁷ Meyer 1987,114.

¹¹⁸ Meyer 1987,114.

le karakterize edilerek yer almıştır.¹¹⁹ Catullus (İ.Ö. 84–54) Anadolu’yu ziyaret ettiği sırada Kybele törenlerini görmüş, bu karakteristiklerin dâhil olduğu ve orada söylenen ilahilerin ölçüsünde bir şiir yazarak Kybele tapımına ve ritüellerine şiirinde (*Carm.* 63,8–20) geniş yer ayırmıştır. Doğudan gelen yabancı kùltürel politik ve kültürel bağlamda karşıt bir görüş sergileyen bu şiir tamamen Kybele ve Attis kùltüleriyle ilgilidir. Dizelerde geçen ve Kybele ayinini tasvir eden müzik aletlerini ve Attis’in daha sonra ritüelin ana kısmını oluşturan hadım ediliş hikâyesindeki önemini burada açıkça görürüz:

<i>... niveis citata cepit manibus leve typanum,</i>	<i>“Aldı çabucak bembeyaz ellerine hafif tefi,</i>
<i>typanum tuom, Cybebe, tua, Mater, initia,</i>	<i>Senin tefini, ey Cybebe, ey Yüce Ana, gizli ayinlerini senin,</i>
<i>quatiensque terga taurei teneris cava digitis</i>	<i>Boğa derisi tefin sırtına vurarak,</i>
<i>canere haec suis adortast tremebunda comitibus: ...</i>	<i>Başladı yoldaşları için titreyerek mırıldanmaya. ...</i>
<i>et corpus evirastis veneris nimio odio, ...</i>	<i>Hadım ettiniz bedenlerinizi aşka duyduğunuz aşırı nefretle, ...</i>
<i>Phrygiam ad domum Cybebes, Phrygia ad nemora deae,</i>	<i>(Gidin) Phrygia’ya, Phrygia’daki koruların tanrıçası Cybebe’nin evine,</i>
<i>ubi cymbalum sonat vox, ubi tympana reboant,</i>	<i>Orada zillerin sesi çınlar, tepler yankılanır,</i>
<i>tibicen ubi canit Phryx curvo grave calamo, ...</i>	<i>Kıvrık flütünü çalar Phrygia’lı flütçü ağır ağır, ...</i>
<i>thiasus repente linguis trepidantibus ululat,</i>	<i>Şenlikçiler titretip dillerini feryat eder aniden,</i>
<i>leve tympanum remugit, cava cymbala recrepant.</i> ¹²⁰	<i>Hafif tef karşılık verir, çınlar oyuk ziller.”</i>

Arnobius’un “*Adversus Nationes*”inde (5.7) ve Firmicus Maternus’un (İ.S. 4. yy.) “*De Errore Profanarum Religionum*(Pagan Dinlerinin Yanlışığı Üzerine)”unda (3.1) yine kendini hadım etme eylemine yönelik eleştiriler vardır. Ayrıca Romalı Hristiyan şair Aurelius Prudentius Clemens de “*Peristephanon Liber*” (Din Kurbanları İçin İlahiler) eserinde tanrıçanın ayinlerinde yer alan bu kanlı eylemi şöyle eleştirmiştir:

<i>An ad Cybebes ibo lucum pineum?</i>	<i>“Cybebe’nin çam ormanına mı gideceğim yoksa?</i>
<i>puer sed obstat gallus ob libidinem</i>	<i>Tanrıçanın arzusu uğruna hadım edilmiş çocuk karşımda duruyor,</i>
<i>per triste uulnus perque sectum dedecus</i>	<i>Acı veren bir yarayla ve kesik iziyle,</i>
<i>ab inpudicae tutus amplexu deae,</i>	<i>Arsız tanrıçanın kucaklamasından korunmuş hadım,</i>
<i>per multa Matri sacra plorandus spado.</i> ¹²¹	<i>Ana(tanrıça)’ya birçok suç yüzünden feryat etmek üzereyken.”</i>

Roma’nın bu kanlı ritüellere sınırlama getirmesine bir alternatif olarak İ.Ö. 160 yılından itibaren yine aynı gün yapılan ve kendilerini hadım etmeyen diğer tapınıncıların dâhil olduğu diğer ritüeller kentte yer almaya başlamıştır. Bunlar ölümsüzlüğe ulaşma inancıyla ve manevi arınma ihtiyacıyla Kybele onuruna gerçekleştirilen “*taurobolium*”(boğa kurban etme töreni) veya Attis onuruna gerçekleştirilen “*criobolium*”(koç kurban etme töreni) idi.¹²² Çoğu zaman bu töreni düzenleyen kişi eğer *taurobolium* törenini gerçekleştirdiyse tanrıçanın; her iki töreni gerçekleştirdiyse hem tanrıçanın hem Attis’in onuruna anı olarak bir altar dikerdi.¹²³ Antoninler Dönemi’nde bu kurban törenleri Roma’ya ve Batı’ya yayılmış; ama özellikle de Pagan inancının yeniden dirildiğı, Kybele’nin evrensel güç, Attis’in ise güneş tanrısı olarak görüldüğü İ.S. 4. yy. sonunda popüler olmuştur.¹²⁴ Aynı dönemde bu ritüellere tanık olan Aurelius Prudentius Clemens, “*taurobolium*” ritüelini eserinin devamında şöyle anlatmıştır:

“Üzeri delikli tahtalarla örtülmüş çukurun içine giren ipek giysili, alnında bir bant ve başında bir taç bulunan rahip, çukurun üstünde kurban edilen boğadan akan kanı her yerine sürer. Boğadan çıkan kanın tanrısal yaşamın bir armağanı olduğu düşünülür ve bu kanla yıkanan rahibin yeniden doğduğuna (renatus) ve artık bir tanrı olduğuna inanılır.” (Prud. Peri. 10,1006–1050)

¹¹⁹ Bøgh 2007, 304–5.

¹²⁰ Catull. 63,8–20. (Catullus’un 63’üncü şiirinin 8–20. dizeleri içinden paragrafın konusu ile ilgili olan sıralı dize-ler seçilmiş, atlanan yerler üç nokta işareti ile belirtilmiştir).

¹²¹ Prud. 10,196–200.

¹²² Alvar 2008, 280.

¹²³ Çapar 1979b, 181.

¹²⁴ Vermaseren 1977, 11.

25 Mart günü “*Hilaria*” (şenlik-eğlence) günüydü, Attis’in yeniden doğuşundan, yani doğanın ilkbaharda yeniden uyanışından duyulan mutluluğu yansıtmak üzere Ana Tanrıça onuruna şenlikler, ziyafetler ve eğlenceler düzenlenirdi. Lucretius Carus (İ.Ö. 98–55), şiirinin bir bölümünde (*D.R.N.*, 2,618–622) “İda’lı Ana” olarak anılan Kybele’ye Phrygia’da tapınıldığını; onun aslanların, dağların koruyucusu ve tanrıların anası olduğunu, tüm ulusların ona saygı duyduğunu söyledikten sonra şenlikten bir kesiti şöyle anlatır:

<i>tympana tenta tonant palmis et cymbala circum</i>	“Tefler çalınır avuçlarda ve çınlar etrafıta oyuk ziller,
<i>concava, raucisonoque minantur cornua cantu,</i>	Ürkütür boğuk seslerle borunun nağmesi,
<i>et Phrygio stimulat numero cava tibia mentis.</i> ¹²⁵	Phrygia ritmiyle canlandırır oyuk flüt zihinleri.”

26 Mart’ta dinlenmeye en çok ihtiyaç duyulan gün gelmiş olur ve festivalin “*requietio*” adı verilen bu günü eylemsiz geçerdi. Festivalin son günü olan 27 Mart’ta ise Ana Tanrıça’nın kutsal tasviri tören alayı eşliğinde Palatium Tepesi’nden Capena Kapısı’na, oradan Appia Yolu’ndan aşağıya Almo Nehri’ne götürülerek nehirde yıkanır ve Phrygia kökenli bu seremoniye “*lavatio*” denirdi.

Firmicus Maternus yine aynı (*De Err. Prof. Rel.*) eserinde, Clemens Alexandrinus’un aktardığı – ve bir önceki bölümde çevirisi yer alan – Kybele’ye yönelik olduğu düşünülen ayinin Latince’sini yazmıştır. Roma’da gerçekleştirilen ritüelde yer alan Kybele ayininin Eski Yunan dünyasındaki ayinle olan benzerliğini gözler önüne serer. Ayindeki sözler ritüelin sembolik tasvirlerini içermektedir:

<i>De tympano manducavi,</i>	“Teften yedim,
<i>de cymbalo bibi,</i>	Zilden içtim,
<i>et religionis secreta perdidici.</i> ¹²⁶	Dinin gizemlerine iyice vâkıf oldum.”

Sonuç

Çalışmada yer verdiğimiz Eski Yunan Klâsik Dönem örneklerinde, özellikle de *hymnos*’larda ve adak cümlelerinde Kybele’yi “anne” yönünün ve doğanın bereketine katkısının ön planda olduğu saygın bir konumda görmekteyiz. Kybele bu dönemde doğuş *mythos*’larıyla, kurtarıcı ve koruyucu yönünün, şifa ve bereket kaynağı oluşunun vurgulanmasıyla özellikle Rhea ile özdeşleştirilen ve saygı duyulan bir tanrıça konumunda iyimser bir tablo içinde gösterilmektedir. Hellenistik Dönem’de ise Hellas ile Yakın Doğu arasındaki ilişkilerin gelişmesiyle birlikte kültürel bir paylaşım da gerçekleşmiş ve tanrıça tapımı özellikle Batı Anadolu’daki Yunan kentlerinde önemli bir yer edinmiş ve benimsenmiştir. Ancak İ.Ö. 4. yy.’ın sonlarına doğru bu tutum özellikle ayinlerinin taşkın yönler içermesi nedeniyle değişmeye başlamıştır. Atina’da önemli bir rol oynayan ve ona yapılmış resmî bir kült merkezi bulunan Kybele, Atina dışındaki Hellas kentlerinde devletin resmî kültlerinde ve kamu yaşamında pek önemi olmayan ve genelde özel gruplar tarafından desteklenen¹²⁷ bir tanrıça hâline gelmiştir. Hellenistik Dönem Eski Yunan edebi metinlerinde tanrıçaya yönelik eskisinden daha farklı ve küçümseyici bir tutumla karşılaşırız. Artık Kybele’nin tapımı nispeten küçümsenmeye başlamış ve taşkın ayinlerine yönelik hicivlerle alaycı ifadelerin yer aldığı örnekler çoğalmıştır. Resmî dinlerin katı kurallarından uzaklaştırıp tanrıyla doğrudan ilişki kurmaya yönelen¹²⁸ bu dine tam olarak girebilmenin yolunun esrik ruh hâlinden ve kendinden geçerek taşkınlığa ve şiddete varan eylemlerden geçtiğine inanıldığı için bu tapım kısmen hor görülme-ye başlanmıştır. Bu taşkın ayinlerin Yunan toplumunun dinî geleneklerine aykırı olması ve bazı kentlerde (örn. Pire) kadınların ve yurttaş olmayanların da cemaate girme hakkına sahip olması neticesinde tapınım toplumun marjinal yaşayan ya da alt sınıfına atfedilir hale gelmiştir.¹²⁹

¹²⁵ Lucr. 2,618–622.

¹²⁶ Firm. 18,15–17.

¹²⁷ Roller 2004, 229.

¹²⁸ Roller 2004, 159.

¹²⁹ Roller 2004, 229.

Eski Roma yazınına baktığımızda da yine Kybele'nin kente ilk girdiği dönemi yansıtan anlatılarda görüldüğümüz saygıyla birlikte yüceltme ve övme durumu ilerleyen dönemlerin örneklerinde daha az görülmeye başlanmıştır. Eski Roma dünyasında başlarda siyasi sebeplerle el üstünde tutulan ve tanrılar sistemi arasındaki yerini alan Kybele ile ve onun ritüelleriyle ilgili yazınsal verilerde giderek daha eleştirel bir tutum görmekteyiz. Çünkü tanrıçaya atfedilen güçler ve kente getirdiği refah dönemi bittikten sonra yerleşen ritüellerin taşkın ve kanlı yönü ön plana çıkınca kült sallantılı bir yola girmiştir. Romalıların festival ve eğlence anlayışına uymayan yönleri, kanlı ve taşkın eylemleri nedeniyle *pontifex maximus*, Kybele onuruna düzenlenen bu *Hilaria* Festivali'ne bir alternatif olarak Megalesia Oyunları (*Ludi Megalenses*)'ni düzenlemeye başlamıştır.¹³⁰ Yani Kybele'nin toplumsal ve siyasi etkisiyle önemi neticesinde Roma dininde saygın bir yer edinmiş olması, bu inancı ve ritüelleri kentten tamamen uzaklaştırmak yerine alternatif ve zararsız oyunlarla farklı şekilde yaşatılarak sürdürülmesini sağlamıştır. Ama sonuç olarak bu festivaller barındırdığı taşkınlıklar ve kanlı eylemler sebebiyle Romalıların kendi anlayış ve yapılarına tersti ve belli bir döneme kadar Roma vatandaşlarının festivallere ve oyunlara katılımı yasaklanmıştı. Yani Roma toplumuna uymayan bu taşkın uygulamalar Kybele'nin saygınlığına gölge düşürmüştür. Lâtin Edebiyatı'nın özellikle İ.S. 1. yy.'dan sonraya ait seçkin örneklerinde Kybele ritüellerinin bu korkutucu ya da itici yanı ağırıklı olarak işlense de kültteki güçlü manevi unsur ve etki onun hayır-sever devlet tanrıçası konumunu tamamen yok etmemiş, kültürün varlığı uzun bir süre daha sürmüştür.

Sadece toprağın anası olarak kalmayıp giderek ruhani bir güç de yüklenerek tapınılan bir imge hâline gelen Kybele, Roma'ya resmen girdiği dönemden Hristiyanlık Dönemi'ne dek olumsuz algılara ve yorumlara neden olan kült uygulamalarına rağmen Ana Tanrıça olarak yerini ve önemini korumuştur. Ancak İ.S. 4. yy.'da Hristiyanlığın güçlenmesiyle birlikte zamanla terk edilmiştir; öyle ki bu dönem onu simgeleyen küçük tasvirlerin tümünün büyü aracı olduğu düşünülerek kuyulara atıldığı bir dönemdir.¹³¹ İmparator Theodosius'un 394 yılında, gerek hadım etme ritüelinden gerekse taşkınlık içeren kutlamalarından ötürü Kybele tapımına dair her şeyi yasaklamasıyla da düzenlenen tüm ayinler, festivaller ve tapımlar da son bulur. İ.S. 5. yy.'da Paganizmin Roma İmparatorluğu'ndaki son dönemlerinde de kült tamamen ortadan kalkar. Bir zamanlar devletin zor zamanlarında ihtiyaç duyulan ve baş tacı edilen Ana Tanrıça Kybele, esrik ritüellerin korkutucu gölgesinde ve tek tanrılı dinin gerisinde kalsa da insanları etkilemeyi ve onlara ilham vermeyi sürdürmüştür. Öyle ki, hakkında sürdürülen tartışmaların ve öne sürülen görüş farklılıklarının hâlâ sürüyor olmasının ve kült unsurlarının yeni bulgularla şekillenerek gündemde kalmasının yanı sıra, farklı alanlardaki sanat yapıtlarında da yer almaya ve binlerce yıllık tarihiyle ilgi çekmeye devam etmektedir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

Apollon.	Apollonius Rhodius, <i>Argonautica</i> , trans. by R. C. Seaton, Londra 1912 (Loeb Classical Library).
Apul. <i>Metam.</i>	Apuleius, <i>Metamorphoses</i> , ed. and trans. by J. A. Hanson, Cambridge, Mass. 1989 (Loeb Classical Library).
Aristoph. <i>Orn.</i>	Aristophanes, <i>Ornithes</i> . <i>The Birds of Aristophanes</i> , rev. with a trans. by B. Bickley Rogers, Londra 1906.
Arno. <i>Adv. Nat.</i>	The Seven Books of Arnobius <i>Adversus Gentes</i> , Ante-Nicene Christian Library: Translations of The Writings of The Fathers, Down To A. D. 325, Vol. XIX, ed. by A. Roberts – J. Donaldson, Edinburgh 1871.
Catull. <i>Carm.</i>	G. Valerius Catullus, <i>Carmina</i> , herausgegeben und erklärt von W. Kroll, Leipzig – Berlin 1929 (Teubner).
Cic. <i>Sen.</i>	Cicero, <i>De Senectute De Amicitia De Divinatione</i> , trans. by W. A. Falconer,

¹³⁰ Vermaseren 1977, 96.

¹³¹ İndirkaş 2006, 5–6.

- Cambridge, Mass. 1923 (Loeb Classical Library).
- Clem. Alex. *Prot.* C. Alessandrino, *Protreptikos ai Greci*, Corona Patrum Salesiana, Turin 1940 (Series Graeca 3).
- Diod. *Bibl.* Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, ed. I. Bekker et al., Leipzig 1888–1890 (Teubner).
- Dion. Hal. *Ant.* Dionysii Halicarnasei *Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, ed. K. Jacoby, Leipzig, 1885 (Teubner).
- Firm. Mat. *Err. Prof. Rel.* Iuli Firmici Materni V. C., *De Errore Profanarum Religionum*, ed. K. Ziegler, Leipzig 1907 (Teubner).
- Eur. *Ba.* Euripides: *Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*, ed. and trans. by D. Kovacs.
- Hdt. Herodotus, trans. by A. D. Godley, Cambridge, Mass. 1975 (Loeb Classical Library).
- Herm. Hellenistic Collection: Philitas, Alexander of Aetolia, Hermesianax, Euphotion, Parthenius, ed. with trans. by J. L. Lightfoot, Cambridge, Mass. 2009 (Loeb Classical Library).
- Hesy. *Lex.* Hesychii Alexandrini *Lexicon*, ed. M. Schmidt, Jena 1867).
- HH Hesiod, *Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*, ed. and trans. by H. G. Evelyn-White, Londra 1914 (Loeb Classical Library).
- Hippon. *fr.* Iambi et Elegi Graeci Ante Alexandrian Cantati, vol. I: Archilochus, Hipponax, Theognidea, ed. by M. L. West, Oxford 1971.
- Hyg. *Fab.* Hyginus, *Fabulae*, ed. by P. K. Marshall, Leipzig²2002 (Teubner).
- Iulian. *Orat.* The Works of The Emperor Julian, ed. and trans. by W. C. Wright, Londra 1913 (The Loeb Classical Library).
- Iuv. *Sat.* Iuvenalis, *Satirae XVI*, ed. by H. Prior, Londra 1862.
- Kallim. *Iam.* Callimachus, *Aetia, Iambi, Hecale, and Other Fragments/Musaeus: Hero and Leander*, ed. by C. A. Trypanēs, Cambridge, Mass. 2004 (Loeb Classical Library).
- Liv. *A.U.C.* Titi Livi ab urbe condita libri editionem primam curavit Guilelmus Weissenborn, editio altera avam curavit Mauritius Mueller, Leipzig 1884.
- Lucret. *DRN* T. Lucretius Carus, *De Rerum Natura*, ed. H. Diels, Berlin 1923.
- Ov. *Fast.* Ovid's *Fasti*, ed. and trans. by J. G. Frazer, Cambridge, Mass. 1959 (Loeb Classical Library).
- Paus. *Peri. Hell.* Pausanias, *Description of Greece*, ed. and trans. by W. H. S. Jones, Londra 1933 (Loeb Classical Library).
- Pindar. *frag.* The Odes of Pindar including The Principal Fragments, ed. and trans. by J. Dandys, Londra 1915 (Loeb Classical Library).
- Plaut. *Pers.* Plautus, *The Merchant, The Braggart Soldier, The Ghost, The Persian*, ed. and trans. by W. De Melo, Londra 2011 (Loeb Classical Library).
- Plin. *Nat.* Pliny, *Natural History*, trans. by H. Rackham, Cambridge, Mass. 1942 (Loeb Classical Library).
- Plut. *De Isid.* Plutarch's *Moralia*, vol. V. trans. by F. C. Babbitt, Londra 1962 (Loeb Classical Library).
- Prud. *Peri.* Prudentius, tr. by H. J. Thomson, Londra 1953 (Loeb Classical Library).
- Semon. *Frag.* Iambi Et Elegi Graeci Ante Alexandrian Cantati, vol. II: Callinus, Mimnermus, Semonides, Solon, Tyrtaeus, *Minora Adespota*, ed. by M. L. West, Oxford 1972.
- Serv. *A.* Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, ed. G. Thilo – H. Hagen, Leipzig 1881 (Teubner).
- Steph. Byz. *Ethn.* Stephani Byzantii *Ethnicorum quae supersunt*, ed. A. Meineke, Berlin 1849.
- Stesik. Greek Lyric III: Stesichorus, Ibycus, Simonides and Others, ed. and trans. by D. A. Campbell, Londra 1991 (Loeb Classical Library).
- Strab. Strabo, *Geography*, ed. and trans. by H. L. Jones, Londra 1988 (Loeb Classi-

- cal Library).
- Verg. *Georg.* P. Vergili Maronis opera, ed. R. A. B. Mynors, Oxford 1972.
- Modern Kaynakça
- Akalın 2003 A. G. Akalın, Eskiçağda Grek Kadınının Toplumsal Yaşantısı, şurada: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi 11,33, 2003, 17–47.
- Albright 1928–29 W. F. Albright, The Anatolian Goddess Kubaba, *Archiv für Orientforschung* 5, 1928–29, 229–231.
- Alvar 2008 J. Alvar, *Romanising Oriental Gods, Myth, Salvation and Ethics in the Cult of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston 2008.
- Amiet 1980 P. Amiet, *Art of The Ancient Near East*, New York 1980.
- Bachofen 1975 J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Eine Auswahl herausgegeben von H.-J. Heinrichs*. Frankfurt am Main 1975.
- Bøgh 2007 B. Bøgh, The Phrygian Background of Kybele, *Numen* 54, 2007, 304–339.
- Bremmer 2004 J. N. Bremmer, Attis: A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome, *Mnemosyne* 57, 2004, 534–573.
- Brixhe – Lejeune 1984 C. Brixhe – M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes I–II*, Paris 1984.
- Burkert 1979 W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Londra 1979.
- Claerhout – Devreker 2008 I. Claerhout – J. Devreker, *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti*, (çev. B. Avunç), İstanbul 2008.
- Clayman 1980 D. L. Clayman, *Callimachus' Iambi*, Leiden 1980.
- Çapar 1979a Ö. Çapar, Anadolu'da Kybele Tapınımı, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 19/1–4, 1971–1978 (1979), 191–210.
- Çapar 1979b Ö. Çapar, Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 19/1–4, 1971–1978 (1979), 167–190.
- Domaszewski 1911 A. von Domaszewski, Magna Mater in Latin Inscriptions, *JRS* 1, 1911, 50–56.
- Ergener 1988 R. Ergener, *Anatanrıçalar Diyarı Anadolu*, İstanbul 1988.
- Fear 1996 A. T. Fear, Cybele and Christ, şurada: E. N. Lane (ed.), *Cybele, Attis & Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden 1996, 37–50.
- Figulla – Weidner 1916 H. H. Figulla – E. F. Weidner, *Keilschrifttexte aus Boghazköi* 2, Leipzig 1916.
- Gasparro 1985 G. S. Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden 1985.
- Guarducci 1970 M. Guarducci, Cibebe in un'epigrafe arcaica di Locri Epizefiri, *Klio* 52, 1970, 133–138.
- Guarducci 1983 M. Guarducci, *Scritti Scelti Sulla Religione Greca E Romana E Sul Cristianesimo*, 3: Cibebe in un'epigrafe arcaica di Locri Epizefiri, Leiden 1983.
- Henrichs 1976 A. Henrichs, Despoina Kybele: Ein Beitrag zur Religiösen Namenkunde, *HSCPh* 80, 1976, 253–286.
- İndirkaş 2006 Z. İndirkaş, Çağlar Boyu Ana Tanrıça İnancı ve Türk Resmine Yansımaları, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 27.12.2006 tarihli konuşma metni (http://www.obarsiv.com/pdf/vct_zuhreindirkas.pdf; 30.04.2014).
- Jennett 2008 K. D. Jennett, *Female Figurines of The Upper Paleolithic*, San Marcos 2008 (<https://digital.library.txstate.edu/bitstream/handle/10877/3202/fulltext.pdf?sequence=1>).
- LIMC VIII H. Ch. Ackermann, *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*:

- (LIMC), Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, la University of Michigan, Zürich – Düsseldorf 1997.
- Laroche 1960 E. Laroche, Kubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle, şurada: E. Laroche (ed.), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*. Colloque de Strasbourg, 22–24 mai 1958, Paris 1960, 113–128.
- Lehnus 1973 L. Lehnus, Nota al fro 80 di Pindaro, ZPE 10, 1973, 275–277.
- Lidov 1996 J. B. Lidov, Pindar's "Hymn to Cybele" (fr. 80 SM): Meter, Form, and Syncretism, GRBS 37, 1996, 129–144.
- Lubotsky 1988 A. Lubotsky, The Old Phrygian Areyastis-inscription, Kadmos 27/1, 1988, 9–26.
- Mellaart 1965 J. Mellaart, *Earliest Civilizations of the Near East. The Library of Early Civilizations*, Londra 1965.
- Meyer 1987 M. W. Meyer (ed.), *The Ancient Mysteries. A source Book of Sacred Texts: 3: The Anatolian Mysteries of the Great Mother and Her Lover, and the Syrian Goddess*, Philadelphia 1987.
- Ramsay 1888 W. M. Ramsay, A Study of Phrygian Art I, JHS 9, 1888, 350–382.
- Ramsay 1889 W. M. Ramsay, A Study of Phrygian Art II, JHS 10, 1889, 147–189.
- Rein 1996 M. J. Rein, Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type, şurada: E. N. Lane (ed.), *Cybele, Attis & Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden 1996, 223–238.
- Roheim 1929 G. Roheim, Dying Gods and Puberty Ceremonies, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 59, 1929, 181–197.
- Roller 1988 L. E. Roller, Phrygian Myth and Cult, *Notes in the History of Art* 7,3/4, Special Issue: Phrygian Art and Archaeology, 1988, 43–50.
- Roller 2004 L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde; Anadolu Kybele Kültü* (çev: B. Avunç), İstanbul 2004.
- Sayce 1928 A. H. Sayce, Kybele and Gallos in the Hittite Texts, CR 42, 1928, 161–163.
- Stewart 1970 D. J. Stewart, The Silence of Magna Mater, şurada: HSCPh 74, 1970, 75–84.
- Şahan 2005 M. Şahan, Tarih Öncesinde Anadolu'da Tanrıça, şurada: SD, *Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi* 10, 2005, 37–49.
- Thomson 1983 G. Thomson, *Eski Yunan Toplumunu Üstüne İncelemeler, Tarihöncesi Ege I*, (çev: C. Üster), İstanbul 1983.
- Uzunoğlu 1993 E. Uzunoğlu, *Tarih Öncesinden Demir Çağ'a Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993.
- Vassileva 2001 M. Vassileva, Further Considerations on the Cult of Kybele, AS 51, 2001, 51–63.
- Vermaseren 1977 M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and The Cult*, Londra 1977.
- Vermaseren 1982 M. J. Vermaseren, *Corpus cultus Cybelae Attidisque: CCCA. II, Graecia atque insulae, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain*, Leiden 1982.
- Warrior 2006 V. M. Warrior, *Roman Religion. Cambridge Introduction to Roman Civilization*, Cambridge 2006.
- Wesendonk 1932 O. G. von Wesendonk, Asia Minor and the Introduction of the Worship of Kybele, Mā, and Mithra- into Rome, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1, 1932, 23–28.
- Will 1960 E. Will, Aspects Du Culte et de la Légende de la Grande Mère dans le Monde Grec, şurada: E. Laroche (ed.), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*, Paris 1960, 95–111.
- Wissowa 1902 G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer, Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft*, München 1902.